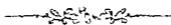

BHAVAN'S LIBRARY

This book is valuable and
NOT to be ISSUED
out of the Library
without Special Permission

गुजरात पुरातत्त्व मन्दिर ग्रन्थावली

उपनिषत्पाठावली

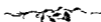

संपादन

दत्तात्रेय बालकृष्ण कालेलकर

(आचार्य राष्ट्रीय विद्यामन्दिर

सत्याग्रहश्रम-सागरमती

गुजरात पुरातत्त्व मन्दिर

अहमदाबाद

विज्ञम मसू १९७८

प्रथमावृत्ति, प्रति १०००]

[मूल्य १२ आना

प्रकाशक

रसिकलाल छोटालाल परीख

मंत्री, गु पुरातत्त्व मन्दिर,

अहमदाबाद

मुद्रक

श्री चिमणलाल लक्ष्मीचंद

जैन माहित्यमुद्रणालय, २७० सदाशिवपेठ

पूना शहर

गुजरात
पुरातत्त्वमन्दिर
ग्रन्थावली

अनुक्रमणिका.

— २१२ —

१	किमिदं यश्चम् ।	१
२	यत् प्रह्ला ।	२
३	सत्यकामो जायते ।	३
४	उपकोसल कामलायन ।	४
५	उपस्तिश्चात्रायण ।	५
६	प्राणोवात्र ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्च ।	६
७	इन्द्रविरोचनयोरान्मान्नेषणम् ।	७
८	द द द ।	११
९	प्रह्लिष्टा यात्रवल्क्य ।	१२
१०	किं ज्योतिरवाय पुरुष ।	१६
११	जमय ऋ प्रह्ला ।	१७
१२	आत्मा वा अरे इष्टय ।	१८
१३	दत्तगालानि ।	२०
१४	कथं सयुग्मा रंभव ।	२१
१५	क्षत्रस्थेन प्रशासनस ।	२२
१६	तरति शोकमात्मवित् ।	२३
१७	नाचिन्नेतमुपाख्यानम् ।	२५
१८	स्तब्ध श्वेतकेतु ।	३५
१९	आचार्यस्तकृत्ष ।	३३
२०	आचार्यानुशासनम् ।	३३
२१	परा विद्या ।	३४
२२	यो ऋ भूमा तदमृतम् ।	३५
२३	ब्रह्मण आनन्द ।	४०
२४	भार्गवी चारुणी विद्या ।	४०
२५	धर्मस्त्रन्धा ।	४२
२६	संज्ञं गतिरिदं ब्रह्म ।	४५
२७	सपनानि ।	४३

२८	आत्मशुद्धि ।	४४
२९	मन प्राणो वाक् च ।	४५
३०	तत्प्रमसि श्वतमेतो ।	४६
३१	अतिमाद ।	५०
३२	ब्रह्मचर्यमेव तत् ।	५०
३३	चातुर्यपर्यम् ।	५५
३४	मथु ।	५५
३५	शरणं सर्वं प्रतिष्ठित ।	५३
३६	ब्रह्म जिज्ञासा ।	५६
३७	राजयाग ।	५७
३८	विराट् घणनम् ।	५८
३९	ब्रह्मोपासना ।	५८
४०	तदहरेण प्रयजत् ।	५९
४१	गर्भं घराभ्यम् ।	६०
४२	कर्त्तारं विद्यात् ।	६०
४३	पासना मालिन्यम् ।	६१
४४	जन्म साफल्यम् ।	६३
४५	पदा ।	६३

उपनिषद्भन्तर्गतानि सुभाषितानि ६५

उपनिषत्पाठादौर्ग-टिप्पणी । ६५

वाटिण शब्दार्थं वाश १-१५

किंचित् प्रास्ताविक.

હિંદુ ધર્મનું મૂળ વેદમાં છે એમ જ્યારે આપણે કહીએ છીએ ત્યારે 'વેદ' શબ્દમાં મેદિતા, આક્ષણ અને ઉપનિષદ ત્રણેનો સમાવેશ થાય છે. તેમાંએ જ્ઞાનચર્યા અને તત્ત્વજ્ઞાન એ જ ઉપનિષદોનો મુખ્ય વિષય હોવાથી ઉપનિષદ્ બાદ જ મહત્ત્વનો વિષય થઇ પડ્યો છે. ઉપનિષદોની બાબા અત્યંત સરળ અને પ્રાસાદિક છે. દર્શનોની કરસમથી બાબા પેદા થઇ એના પહેલાંની આ બાબા હોવાથી એની અંદર સ્વાભાવિકતા સચોટતા અને પ્રેસાદ પ્રેરૂણ છે. ઉપનિષદોના ધીંગ ઋષિઓ જે નિર્ભયતાથી વિચારસૂક્ષ્મતા વ્યુત્પન્ન કરે છે, તે જોતા એમનું નિર્ભય ચારિત્ર, અખૂટ શ્રદ્ધા અને અલૌકિક વિચારસામર્થ્ય સહેજે જોઇ શકાય છે. ઉપનિષદોના ઉપદેશ આપવાની પદ્ધતિ પણ અત્યંત સાદી અને અસરકારક છે. અને ઘણી વાર એકાદ સુંદર કથા, આખ્યાયિકા અથવા રૂપક દ્વારા જ્યારે ઋષિ કેઇ પણ વાત શિષ્યના મન ઉપર ડસાવવા માગે છે ત્યારે ઝોળીખાર કરતા પણ તેની અસર વધારે સચોટ થાય છે. એવા ઉપનિષદોની બાબા, તેમની વિવેચનશૈલી અને વિચારો સાથે વિદ્યાર્થીઓનો પ્રથમથી પરિચય ગમે એ દૃષ્ટવા જેવું છે. દુનિયામાંનુ જૂનામાં જૂનુ મહેલામાં મહેલુ અને ઉત્તરમાં ઉદાત-એવા માહિત્ય સાથે જોડેલા જન્મદી અને ગંભીર પરિચય થાય તેટલુ ધ્યાનવા જોગ છે. તેથી ઉપનિષદોમાંથી મહેલામાં સહેલો અને અત્યંત મનોગંજક એવો ભાગ મોઢી કહાડી અટ્ટીઆ એકત્ર કરેલો છે. આનો મોટો ભાગ મહાત્મા ગાંધીજીના રાષ્ટ્રીય વિદ્યાર્મદિગ્ના વિદ્યાર્થીઓને જૂદે જૂદે વખતે બલ્લાવેલો હોવાથી વિદ્યાર્થીઓની શક્તિ બહાર તે નથી અને વિદ્યાર્થીઓને તે રોચક થાય છે એવો અનુભવ થએલો છે. આજે સમાજમાં ઉપનિષદો વિષે, એ કંઈ અગમ્ય વસ્તુ છે, એવો અસ્પષ્ટ ડર રહેલો છે તે આ સંબંધથી દુગ થશે એવી આશા છે.

આ સાથે જે મુબાપિનો આપેલા છે તે પણ ઉપનિષદોમાંથી જ સુટી કારેલા છે. તે બધા કહરથ કળ્યા વાયક છે. અંતમાં આપેલો શબ્દકોષ વિદ્યાર્થીઓને ઉપજોગી નીવડશે. જે વિવરણ આપેલુ છે તે વધારે વિચારોનું પ્રેરસાદક થાય એ ઉદ્દેશથી આપેલું છે.

દત્તાત્રેય આસહજી કાલેલકર.

॥ ॐ नमो भगवते श्रीकृष्णाय वासुदेवाय ॥

उपनिषत्पाठावली

१ किमिदं यक्षम् ।

ब्रह्म ह देवेभ्यो विजिग्ये तस्य ह ब्रह्मणो विजये देवा अमहीयन्त त
ऐसत 'अस्माकमेवाय विजयोऽस्माकमेवाय महिमेति' । तद्वैषा विजज्ञौ
तेभ्यो ह प्रादुर्भूव तन्न व्यजानन्त 'किमिदं यक्षमिति'

तेऽग्निमब्रुवन् 'जातवेद एतद्विजानीहि किमेतद्यक्षमिति'

'तथेति' तदभ्यद्रवत्तमभ्यवदत् 'कोऽसीति'

'अग्निर्वा अहमस्मीति' अब्रवीत् 'जातवेदा वा अहमस्मीति'

'तस्मिंस्त्वयि किं वीर्यमिति'

'अपीदं सर्वं दहेय यदिदं पृथिन्यामिति'

तस्मै तृणं निदधौ 'एतद्दहेति'

तदुष प्रेयाय सर्वजनेन तन्न शशाकं दग्धुं स तत एव निववृते

'नैतदशकं विज्ञातु यदेतद्यक्षमिति' ।

अथ वायुमब्रुवन् 'वायवेतद्विजानीहि किमेतद्यक्षमिति'

'तथेति' तदभ्यद्रवत्तमभ्यवदत् 'कोऽसीति'

'वायुर्वा अहमस्मीति' अब्रवीत् 'मातरिश्वा वा अहमस्मीति'

'तस्मिंस्त्वयि किं वीर्यमिति'

'अपीदं सर्वमाददीय यदिदं पृथिन्यामिति'

तस्मै तृणं निदधौ 'एतद्दहस्वेति'

तदुष प्रेयाय सर्वजनेन तन्न शशाकादातु स तत एव निववृते

'नैतदशकं विज्ञातु यदेतद्यक्षमिति'

अपेन्द्रमब्रुवन् 'मयवन्नेतद्विजानीहि किमेतद्यक्षमिति' 'तथेति' तदं
भ्यद्रवत्तस्मात्तिरोदधे । स तस्मिन्नेवाकाशे खियमानगाम बहुशोभमानामुमा
हैमवतीं तां होवाच ' किमेतद्यक्षमिति '

सा ' ब्रह्मेति ' होवाच ' ब्रम्हणो वा एतद्विजये महीयध्वमिति '
ततो हेव विदाचकार ' ब्रह्मेति '

उपनिषद् भो ब्रूहीत्युक्ता ते उपनिषद्ब्राह्मी वाव ते उपनिषदमब्रू
मेति । तस्यै तपो दम क्रमेति प्रतिष्ठा वेदा सर्वांगानि सत्यमायतनम् ।
यो वा एतामेव वेदापहत्य पाप्मानमन्ते न्यगे लोके ज्येये प्रतितिष्ठति
प्रतितिष्ठति ॥

(कन, एड ३ पून न्व ४ ७, ८, ९)

२ बलं ब्रह्म ।

• अस्ति भगवो विज्ञानाद्भूय इति
विज्ञानाद्वाव भूयोऽस्तीति '
तन्मे भगवान् ब्रवीत्विति ।

‘ बलं वाव विज्ञानाद्भूयोऽपि ह शत विज्ञानवतामेको बलवानाक
ग्ययते । म यदा बली भवत्यथोत्पाता भवति । उत्तिष्ठन्परिचरिता भवति, परिच
रन्नुपसृता भवति, उपसीदन्द्रष्टा भवति, श्रोता भवति, मन्ता भवति
बोद्धा भवति, कर्ता भवति, विज्ञाता भवति, बलेन वै शूषिषी तिष्ठति, बलेना
न्नरिक्त, बलेन द्यौ , बलेन पर्वता , बलेन देवमनुष्या , बलेन पशवश्च वयांमि
च तृणवनस्पतय श्वापलान्याकीटपतङ्गपिपीलिक बलेन लोकास्तिष्ठति । बलं
मुषाम्ब । स यो बलं ब्रह्मेत्युपाम्ने यावद्ब्रह्म गत तत्राम्य यथावामचारो
भवति यो बलं ब्रह्मेत्युपाम्ने ।

(उदास्य अ ७, १८)

३ सत्यकामो जाबालः ।

सत्यकामो ह जाबाले जबाला मातरमामन्त्रयाचक्रे ' ब्रह्मचर्यं भवति विवत्स्यामि किं गोत्रोऽहस्मीति '

सा हैनमुवाच ' नामहत्वद्वेद तात यद्वोत्रस्त्वमसि, बह्वह चरन्ती परिचारिणी यौवने त्वामलभे, साहमेतन्न वेद यद्वोत्रस्त्वमसि, जबाला तु नामाहमस्मि सत्यकामो नाम त्वमसि स सत्यकाम एव जाबाले भुवीषा इति '

स ह हारिद्रुमत गौतममेत्योवाच ' ब्रह्मचर्यं भगवति वन्म्याम्युपेया भगवन्तमिति '

त५ होवाच ' किं गोत्रो नु सोम्यासीति '

स होवाच ' नाहमेतद्वेद भो यद्वोत्रोऽहमस्म्यपृच्छ मातरं सा मा प्रत्यवर्षीत्—' बह्वह चरन्ती परिचारिणी यौवने त्वामलभे, साहमेतन्न वेद यद्वोत्रस्त्वमसि, जबाला तु नामाहमस्मि सत्यकामो नाम त्वमसीति ' सोऽह सत्यकामो जाबालोऽस्मि भो इति '

त५ होवाच ' नैतदब्राह्मणो विवत्सुमर्हति समिधं सोम्याहरोप त्वा नेन्ये न सत्यादगा इति '

तमुपनीय कृशानामन्नलाना चतु शता गा भिराकृत्योवाच ' इमा सोम्यानुसन्नजेति '

ता अभिप्रस्थापयन्नुवाच ' नासहस्रेणावर्तयेति '

स ह वर्षाण प्रोवाप्त ता यदा सहस्रं सपेदु ।

अथ हैनमृषभोऽम्युवाद ' सत्यकाम ३ इति '

' भगव इति ' ह प्रतिशुश्राव ' प्रासा सोम्य सहस्रं स्म प्रापय । आचार्यकुलम् '

प्राप हाचार्यकुल तमाचार्याऽम्युवाद ' सत्यकाम ३' इति

' भगव इति ' ह प्रतिशुश्राव । ' ब्रह्मविदिव वै सोम्य भासि को नु त्वानु शशासेति ' ' अन्ये मनुष्येभ्य इति ' ह प्रतिगते ' भगवां स्त्वेव मे

कमं ब्रूयात् । श्रुतं होव मे भगवद्देश्य आचार्याद्देश्येव विद्या विदिता साधिष्ठं प्रापयतीति ।

तस्मै हेतुदेवोवाच ' अत्र ह न किञ्चन वीयायेति वीयायेति ' ।
(छान्दोग्य अ० ४, ख० ४-५-९)

४ उपकोसलः कामलायनः ।

उपकोसलो ह वै कामलायनः सत्यकामे जाबाले ब्रह्मचर्यमुवाच । तस्य ह द्वादशवर्षाण्यग्नीन्परिचचार, स ह स्नान्यानन्तेवासिनः समावर्तयन्तं ह स्मैव न समावर्तयति । तं जायोवाच ' तप्तो ब्रह्मचारी कुशलमग्नीन्परिचचारीन्मा त्वाग्रयः परिप्रवोचं प्रब्रूह्यस्मा इति ' । तस्मै हाप्रोच्यैव प्रवासांचक्रे । सह व्याधिनानशितुं दध्रे तमाचार्यजायोवाच ' ब्रह्मचारि-
व्रशान किन्नु नाश्नासीति ' । स होवाच ' बह्व्य इमेऽस्मिन्पुरूपे कामा नानात्यया व्याधिभिः प्रतिशुणोऽस्मि नाशिष्यामीति । अथ हाग्रयः समूदिरे ' तप्तो ब्रह्मचारी कुशलं नः पर्यचारीदन्तास्मै प्रव्रवामेति ' तस्मै होचुः ' प्राणो ब्रह्म कं ब्रह्म खं ब्रह्मेति ' । स होवाच ' विज्ञानाम्यहं यत्प्राणो ब्रह्म कं च तु खं च न विज्ञानामीति ' ते होचुः ' यद्वाव कं तदेव खं, यदेव खं तदेव कमिति ' ।

ते होचुः ' उपकोसलेपः सोम्य तेऽस्माद्विद्यात्मविद्या चाचार्यस्तु ते गतिं वक्तेति " ।

आजगाम हास्यानार्यस्तमाचार्योऽम्बुवाद ' उपकोसल ३ इति ' ।

... ' भगव इति ' ह प्रतिशुधाव ।

' ब्रह्मविद् इव सोम्य ते मुख भाति को नु त्वानुशशासेति ' ।

' को नु मानुशिष्याद्दे इतीहापेव निहन्त इमे नूनमदृशा अन्या-
दृशाः इति ' इहाग्नीन्म्यूदे ' किं नु सोम्य किल तेऽवोचामिति ' ।

... ' इदमिति ' ह प्रतिजज्ञे ।

‘ लोकान्वाव विल सोम्य तेऽवोचन्नहं तु ते तद्वक्ष्यामि यथा
पुष्करपलाश आपो न श्लिष्यन्त एवमेवंविदि पाप कर्म न श्लिष्यते इति’
‘ व्रवीतु मे भगवानिति ’ तस्मै होवाच ।
(छान्दोग्य अ.४, ख. १०, १४)

५ उपस्तिश्चाक्रायणः ।

मट्ठीहतेषु कुरुष्वाटिक्या सह जाययोपन्तिर्ह चाक्रायण इम्यग्रामे
प्रद्राणक उवास । स हेम्य कुल्माषान्खादन्त विभिक्ते । त होवाच ‘ नेतोऽन्ये
विद्यन्ते यच्च ये म इमे उपनिहिता इति ’

‘ एतेषा मे देहीति ’ होवाच तानम्मे प्रददा ।

‘ हन्तमनुषानमिति ’

‘ उच्छिष्ट वै मे पीत स्यादिति ’ होवाच

‘ न त्व्यदेतेऽप्युच्छिष्टा इति ’

‘ न वा अजीविष्यमिमा न खादन्ति ’ होवाच ‘ कामो म उद
पानमिति ’ स ह खादित्वातिशेषाज्जायाया आनहार । सात्र एव सुभिक्षा
बभूव तान्प्रतिगृह्य निदधौ । स ह प्रातः सगिहान उवाच—

‘ यद्दत्तान्नस्य लभेमहि लभेमहि धनमात्रा राजासौ यश्च्यते समा
सर्वैरार्विज्यैर्वृणीतेति ’

तं जायोवाच ‘ हन्त पत इम एव कुल्माषा इति ’ तान्वादित्वाऽमु
यज्ञ विततमेयाय ।

अथ ह्येन यजमान उवाच ‘ भगवन्त वा अह विविदिषाणीति ’

‘ उपस्तिराम्भि चाक्रायण इति ’ होवाच

स होवाच ‘ भगवन्त वा अहमेभि सर्वैरार्विज्यै पर्यैशिष भगवतो
वा अहमवित्त्यान्वानृषि । भगवा म्भ्येव मे सर्वैरार्विज्यैरिति ’

‘ तथेति ’

‘ अथ तर्हेत एव समतिस्तथाः स्तुवता यावत्त्वेभ्यो धनं दद्यास्तावन्मम दद्या इति ’

‘ तथेति ’ यजमान उवाच ।

(छान्दोग्य अ. १, सू. १०, ११)

६ प्राणो वाव ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्च ।

यो ह वै ज्येष्ठं च श्रेष्ठं च वेदं ज्येष्ठश्च ह वै श्रेष्ठश्च भवति प्राणो वाव ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्च । यो ह वै वसिष्ठं वेदं वसिष्ठो ह स्वाना भवति, वाग्वाव वसिष्ठ । यो ह वै प्रतिष्ठां वेदं प्रति ह तिष्ठत्यग्निश्च लोकैःऽग्निसिद्धश्च चक्षुर्वाव प्रतिष्ठा । यो ह वै संपदं वेदं संहारस्यै कानाः पचन्ते देवाश्च मानुषाश्च, श्रोत्रं वाव संपत् । यो ह वा आयतनं वेदायतनं ह स्वाना भवति, मनो ह वा आयतनम् ।

अथ ह प्राणा ‘ अहं श्रेयासि व्यृदिरे ’ अहं श्रेयानम्पहं श्रेयानमीति ’

ते ह प्राणा. प्रजापतिं पितरमेत्योचुः ‘ भगवन्को नः श्रेष्ठ इति ’ तान्होवान ‘ गमिन्व उत्क्रान्ते शरीरं पापिष्ठनगमिव हृदयेन स वः श्रेष्ठ इति ’

सा ह वागुक्त्वात् । सा भवत्सरं प्रोष्य पर्यंत्योवान ‘ कथमशकृते मर्जीवितुमिति ’

‘ यथाऽकृत्वा अवदन्त प्राणान् प्राणेन, पश्यन्तश्चक्षुषा, शृण्वन्तः श्रोत्रेण, न्यायन्तो मनमैकमिति ’ प्रविशेश ह वाक् ।

चक्षुर्वाचक्राम तन्मन्मरं प्रोष्य पर्यंत्योवाच ‘ कथमशकृते मर्जीवितुमिति ’

‘ यथाऽना अपश्यन्त प्राणान् प्राणेन, वदन्तो वाचा, शृण्वन्तः श्रोत्रेण, न्यायन्तो मनमैकमिति ’ प्रविशेश ह वाक् ।

श्रोत्रं होचक्राम तन्मन्मरं प्रोष्य पर्यंत्योवाच ‘ कथमशकृते मर्जीवितुमिति ’

‘ यथा वधिरा अशृण्वन्त. प्राणन्त. प्राणेन, वदन्तो वाचा, पश्यन्तश्चक्षुषा, ध्यायन्तो मनसैवामिति ’ प्रविवेश ह श्रोत्रम् ।

मनो हीचक्राम तत्संवत्सरं प्रोप्य पर्येत्योवाच ‘ कथमशकतेर्ते मज्जीवितुमिति ’

‘ यथा बाला अमनसः प्राणन्तः प्राणेन, वदन्तो वाचा, पश्यन्तश्चक्षुषा, शृण्वन्त. श्रोत्रैवामिति ’ प्रविवेश ह मनः ।

अथ ह प्राण. उच्चिक्रमिपन् स यथा सुहयः पद्भ्यांशशंकूंसंखिदेदे-
वमितरान्प्राणान्समणिवदत्तः ह्यभिममेलोचुः ‘ भगवन्नोधि त्वं नः श्रेष्ठोऽसि
मोत्कर्मरिति ’ ॥

अथ हैनं वागुवाच • यद्दह वसिष्ठोऽसि त्वं तद्दसिष्ठोऽसीति ’

अथ हैनं चक्षुरुवाच • यद्दहं प्रतिष्ठासि त्वं तत्प्रतिष्ठासीति ’

अथ हैनं श्रोत्रमुवाच • यद्दहः संपदस्मि त्वं तत्संपदसीति ’

अथ हैनं मन उवाच • यद्दहमायतनमास्मि त्वं तदायतनमसीति ’

न वै वाचो न चक्षुषि न श्रोत्राणि न मनाः स्मीत्याचक्षते प्राणा इत्ये-
वाचक्षते । प्राणो ह्येवैतानि सर्वाणि भवति ।

तद्वैतन्सत्यकामो जाबालो गोक्षुतये वैयाघ्रपद्यायोक्त्वा उवाच--
‘ यद्यप्येनच्छुष्कय म्गणवे वृष्याज्जायेरन्नेवाम्निच्छावा प्ररोहेयु पलाशा-
नीति ’

(छान्दोग्य अ. ५, ख. १२)

७ इन्द्रविरोचनयोरात्मान्वेषणम् ।

• य आत्मापहतपाप्मा विजरो विमृत्युर्विशोको विनिचत्सोऽपिपामः
मत्यक्राम. सत्यसंकल्प सोऽन्वेष्टव्य स विजिज्ञासिनस्य. स सर्वाःश्च लोकाना-
प्नोति सर्वाःश्च क्रमान्यन्तमात्मानमनुविद्य विजानातीति ’ ह प्रजापतिरुवाच ।

तद्बोधये देवासुरा अनुवृत्रुधिरे ते होतुः ‘ हन्त तमात्मानमन्विच्छामो
यमात्मानमन्विष्य सर्वाःश्च लोकानाम्प्रोति सर्वाःश्च कामानिति ’ ।

इन्द्रो ह्येव देवानामभिप्रवव्राज विरोचनोऽसुराणा तौ हासविदानावेव समित्पाणी प्रजापतिसकारामानम्तु । तौ ह द्वादिःशत वर्षाणि ब्रह्म चर्यमूपतुस्तौ ह प्रजापतिरुवाच ' किमिच्छन्ताववास्तमिति ' ।

तौ होचतु " य आत्मापहतपाप्मा विनरो विमृत्युर्विशोको विजि त्तसोऽपिपास सत्यकाम सत्यसकल्प सोऽन्वेष्टव्य स विजिज्ञासितव्य स सर्वाःश्च लोकानामोति सर्वाःश्च कामान्यन्तमात्मानमनुविद्य विजानातीति " भगवतो वचो वेदयन्ते । तमिच्छन्ताववास्तमिति ' ।

तौ ह प्रजापतिरुवाच ' य एषोऽक्षिणि पुरुषो दृश्यत एष आत्मेति ' होवाच ' एतदमृतमभयमेतद्ब्रह्मेति ' ।

' योग भगवोऽप्सु परिख्यायते गश्वायमादर्शं कतम एष इति ' ।

' एष उ एवैषु सर्वेष्वेतेषु परिख्यायत इति ' होवाच ।

उदशराव आत्मानमवेक्ष्य यदात्मनो न विजानीयस्तन्मे प्रवृत्तमिति ' ।

तौ होदशरावेऽवेक्षाचक्राते तौ ह प्रजापतिरुवाच किं पश्यथ इति ' तौ होचतु ' सर्वमेवेदमावा भगव आत्मान पश्याव आ लोमभ्य आ नखेभ्य प्रतिरूपमिति ' । तौ ह प्रजापतिरुवाच ' साध्वलकृतौ सुव मनौ परिष्कृतौ भूत्वोदशरावेऽवेक्षेथामिति ' तौ ह साध्वलकृतौ सुवसनौ परिष्कृतौ भूत्वोदशरावेऽवेक्षाचक्राते । तौ ह प्रजापतिरुवाच ' किं पश्यथ इति ' तौ होचतु ' सर्वमेवेदमावा भगव साध्वलकृतौ सुवसनौ परिष्कृतौ च एवमेवमौ भगव साध्वलकृतौ सुवसनौ परिष्कृताविति ' ' एष आत्मेति ' होवाच ' एतदमृतमभयमेतद्ब्रह्मेति ' । तौ ह शान्तहृदयौ प्रवव्रजतु । तौ हान्वीक्ष्य प्रजापतिरुवाच ' अनुपलभ्यात्मानमनुविद्य नमतो यतर एत दुपनिषदो भविष्यन्ति देवा वामुरा वा ते पराभविष्यन्तीति ' ।

सह शान्तहृदय एव विरोचनोऽसुराञ्जगाम तेभ्यो हंतामुपनिषद प्रोवाच आत्मवेह मह्य आत्मा परिचर्य आत्मानमेवेह मह्यत्वात्मान परिचरन्नुभौ लोकाववाप्नोतीम चामु चेति ' ।

तस्मादप्ययेहाददानमश्नद्धानमयनमानमाहुरासुरो यतेत्यसुराणाःश्चे पोपनिषत्प्रेनम्य शरीर भिभया वसनेनालकारेणेति सःस्वर्बन्त्येतेन ह्यमु लोके जेप्यन्तो मन्यन्ते ।

अथ हेन्द्रोऽप्राप्यैव देवानेतद्भयं ददर्श ' यथैव खल्वयस्मिञ्छरीरे साध्वलंकृते साध्वलंकृतो भवति, सुवसने सुवसनः, परिष्कृते परिष्कृतः, एवमेवायस्मिन्नन्धेऽन्धो भवति, स्वामे स्वामः, परिवृक्वणे परिवृक्वणोऽस्यैव शरीरस्य नाशमन्वेष नश्यति । नाहमत्र भोग्यं पश्यामीति '

स समित्पाणिः पुनरेयाय । तः ह प्रजापातिरुवाच ' मध्वन्वच्छान्तहृदयः प्राधानीः सार्धं विरोचनेन किमिच्छन् पुनरागम इति ' ।

स होवाच ' यथैव खल्वयं भगवोऽस्मिञ्छरीरे साध्वलंकृते साध्वलंकृतो भवति, सुवसने सुवसन, परिष्कृते परिष्कृतः, एवमेवायमस्मिन्नन्धेऽन्धो भवति, स्वामे स्वामः, परिवृक्वणे परिवृक्वणोऽस्यैव शरीरस्य नाशमन्वेष नश्यति नाहमत्र भोग्यं पश्यामि ' ।

' एवमेवैष मध्वन्निति ' होवाच ' एत त्वेव ते भूयोऽनु व्याख्यास्यामि वसापराणि द्वात्रिंशत् वर्षाणीति ' स हापराणि द्वात्रिंशत् वर्षाण्युवास । तस्मै होवाच—

' य एष स्वप्ने मर्हायमानश्चरत्येष आत्मेति ' होवाच ' एतदमृतमभयमेतद्ब्रूहेति ' ।

स ह शान्तहृदयः प्रवव्राज स हाप्राप्यैव देवानेतद्भयं ददर्श ' तद्यद्यपीदं शरीरमन्धं भवत्यनन्धं स भवति यदि स्वाममस्वामो नैवैषोऽस्य दोषेण दुप्यति, न वधेनास्य हन्यते नाम्य स्वाम्येण स्वामो ध्नन्ति त्वेवैनं विच्छादयन्तीवाप्रियवेत्तेव भवत्यपि रोदितीव नाहमत्र भोग्यं पश्यामीति '

स समित्पाणि पुनरेयाय । तः ह प्रजापातिरुवाच ' मध्वन्वच्छान्तहृदयः प्राधानीः किमिच्छन् पुनरागम इति ' स होवाच ' तद्यद्यपीदं भगवः शरीरमन्धं भवत्यनन्धं स भवति, यदि स्वाममस्वामो नैवैषोऽस्य दोषेण दुप्यति, न वधेनास्य हन्यते, नास्य स्वाम्येण स्वामो ध्नन्ति त्वेवैनं विच्छादयन्तीवाप्रियवेत्तेव भवत्यपि रोदितीव नाहमत्र भोग्यं पश्यामीति '

' एवमेवैष मध्वन्निति ' होवाच ' एत त्वेव ते भूयोऽनु व्याख्यास्यामि ' वसापराणि द्वात्रिंशत् वर्षाणीति ' । स हापराणि द्वात्रिंशत् वर्षाण्युवास तस्मै होवाच ।

ति' स आत्मा, श्रवणाय श्रोत्रम् । अथ यो वेद ' इदं मन्वानीति' स आत्मा मनोऽस्य देवं चक्षुः । स वा एष एतेन देवेन चक्षुषा मनसैतान् कामान् पश्यन् रमते य एतो ब्रह्मलोके । तं वा एतं देवा आत्मानमुपासते तमात्तिषां सर्वे च लोक आत्ता. सर्वे च कामाः । स सर्वांश्च लोकानामोति सर्वांश्च कामान्यस्तमात्मानमनुविद्य विजानातीति' ह प्रजापतिरुवाच प्रजापतिरुवाच ॥

तदेतद्रूपं प्रजापतय उवाच, प्रजापतिर्मनवे, मनुः प्रजाम्यः । आचार्य-कुलद्वेषमपीत्य यथाविधानं गुरो कर्मातिशेषेणाभिसमावृत्य कुटुम्बे शुचां देशे समायायनपीयानो धार्मिकान्विदग्धदात्मनि सर्वेन्द्रियाणि संप्रतिष्ठाप्याहिं-सन्मर्मभूतान्यन्यत्र तीर्थेभ्यः स खल्वेवं वर्तयन्त्यावदायुषं ब्रह्मलोकमाभिसंप-द्यते, न च पुनरावर्तते न च पुनरावर्तते ॥

(छान्दोग्य अ. ८, ख. ७ १२, १५)

८ दं दृद ।

ब्रह्मः प्रजापत्याः प्रजापतो पितरि ब्रह्मचर्यंपूषुर्देवा मनुष्या अमुराः । उपित्वा ब्रह्मचर्यं देवा ऊचुः ' ब्रवीतु नो भवानिति' ।

तेभ्यो ह्येतदक्षरमुवाच ' द इति'

' व्यज्ञासिष्टा ३ इति'

' व्यज्ञासिष्मेति' होचुः ' दाम्यतेति न आत्येति'

' ओमिति' होवाच ' व्यज्ञासिष्टेति'

अथ ह्येन मनुष्या ऊचुः ' ब्रवीतु नो भवानिति'

तेभ्यो ह्येतदक्षरमुवाच ' द इति'

' व्यज्ञासिष्टा ३ इति'

' व्यज्ञासिष्मेति' होचुः ' दत्तेति न आत्येति'

' ओमिति' होवाच ' व्यज्ञासिष्टेति'

अथ हैनमसुरा ऊचु ' ब्रवीतु नो भवानिति '

तेभ्यो हैतदवाक्षरमुवाच ' द इति '

' व्यज्ञासिष्टा ३ इति '

' व्यज्ञासिष्मेति ' होचु ' दयवमिति न आत्पेति '

' ओमिति ' होवाच ' व्यज्ञासिष्टेति '

तदेतदेया देवी वागतुवदति स्तनदित्नु ' द द इति ' ' दाम्यत दत्त
दयवमिति ' तदेतत्त्रयं शिशेद् ' द्य दान दयामिति ' ।

(बृहदारण्यक अ ५, ब्राह्मण २)

‘ एष त आत्मा सर्वान्तरः ’

‘ कतमो याज्ञवल्क्य सर्वान्तरः ’

‘ योऽशनायापिपासे शोकं मोहं जरा मृत्युमत्येति । एतं वै तमात्मानं विदित्वा ब्राह्मणाः पुत्रैपणायाश्च वित्तैपणायाश्च लोकैपणायाश्च व्युत्थायाय भिक्षाचर्यं चरन्ति । या ह्येव पुत्रैपणा सा वित्तैपणा, या वित्तैपणा सा लोकैपणा । उभे ह्येते एषणे एष भवतः । तस्माद् ब्राह्मणः पाण्डित्यं च निर्विद्य बाल्येन तिष्ठसित् । बाल्यं च पाण्डित्यं च निर्विद्याथ मुनि, अमौनं च मौनं च निर्विद्याथ ब्राम्हणः । ’

‘ स ब्राम्हण. केन स्याद् ’

‘ येन म्यात्तेनेदृश एवातोऽन्यदार्तम् ’

ततो ह कहोलः कौपीतकेय उपरराम ।

अथ हैनं गार्गी वाचक्रवी पप्रच्छ ‘ याज्ञवल्क्येति ’ होवाच
‘ यद्विदुः सर्वमप्येत च प्रोत च कस्मिन्नु खल्वाप ओताश्च प्रोताश्चेति ’

‘ वायौ गार्गीति ’

‘ कस्मिन्नु खलु वायुरोतश्च प्रोतश्चेति ’

‘ अन्तरिक्षलोकेषु गार्गीति ’

‘ कस्मिन्नु खल्वन्तरिक्षलोका ओताश्च प्रोताश्चेति ’

‘ गन्धर्वलोकेषु गार्गीति ’

‘ कस्मिन्नु खलु गन्धर्वलोका ओताश्च प्रोताश्चेति ’

‘ आदित्यलोकेषु गार्गीति ’

‘ कस्मिन्नु खल्व्वादित्यलोका ओताश्च प्रोताश्चेति ’

‘ चन्द्रलोकेषु गार्गीति ’

‘ कस्मिन्नु खलु चन्द्रलोका ओताश्च प्रोताश्चेति ’

‘ नक्षत्रलोकेषु गार्गीति ’

‘ कस्मिन्नु खलु नक्षत्रलोका ओताश्च प्रोताश्चेति ’

‘ देवलोकेषु गार्गीति ’

‘ कस्मिन्नु खलु देवलोका ओताश्च प्रोताश्चेति ’

‘ इन्द्रलोकेषु गार्गीति ’

‘ कस्मिन्नु खल्विन्द्रलोका ओताश्च प्रोताश्चेति ’

‘ प्रजापतिलोकेषु गार्गीति ’

‘ कस्मिन्नु खलु प्रजापतिलोका ओताश्च प्रोताश्चेति ’

‘ ब्रह्मलोकेषु गार्गीति ’

‘ कस्मिन्नु खलु ब्रह्मलोका ओताश्च प्रोताश्चेति ’ स होवाच ‘ गार्गी, मातिप्राप्ती । मा ते मूर्धा व्यपसन् । अनतिप्रश्न्या वं देवतामतिपृच्छसि । गार्गी, मातिप्राप्तीरिति ’ । ततो ह गार्गी वाचकत्व्युपरराम ॥

अथ ह वाचकत्व्युवाच ‘ ब्राह्मणा भगवन्तो हन्ताहमिमं द्वौ प्रश्नौ प्रश्यामि । तौ चेन्मे वक्ष्यति न जातु गुप्तास्वमिमं कश्चिद्ब्रूयेद्यं जेतोति ’

‘ पृच्छ गार्गीति ’

सा होवाच ‘ अहं वै त्वा याज्ञवल्क्य यथा वदस्यो वा वैदेहो वोमप्रुत्र उज्ज्य धनुगधिज्य वृत्वा द्वौ बाणवन्तौ सपत्न्यातिर्याग्निं हरी कृत्वोपोत्तिष्ठेदेवमेवाह द्वाभ्या प्रशाम्यामुपोदन्धाम् । तौ मे ब्रूहीति ’

‘ पृच्छ गार्गीति ’

सा होवाच ‘ यदूर्ध्वं याज्ञवल्क्य दिवो, यदग्राहृ पृथिव्या, यदन्तरा घावापृथिवी इमे, यद्भूतं च भस्त्वं भस्विन्वस्त्वेत्याचक्षते, कस्मिन्भक्षोतं च प्रोतं वेति ’

म होवाच ‘ यदूर्ध्वं गार्गी दिवो, यदग्राहृ पृथिव्या, यदन्तरा घावापृथिवी इमे, यद्भूतं च भस्त्वं भस्विन्वस्त्वेत्याचक्षते, आत्माश्च तदोतं च प्रोतं वेति ’

सा होवाच ‘ नमस्तेऽस्तु याज्ञवल्क्य यो म एतं व्यक्षेत् । अन्तर्भिर्वाग्यन्तेति ’

‘ वृच्छ गार्गीति ’

सा होवाच ‘ यदूर्ध्वं याज्ञवल्क्य दिवो, यदवाक् पृथिव्या, यदन्तरा धावापृथिवी इमे, यद्भूतं च भवच्च भविष्यच्चेत्याचक्षते, कस्मिंस्तदोत च प्रोत चेति ’

स होवाच ‘ यदूर्ध्वं गार्गी दिवो, यदवाक् पृथिव्या, यदन्तरा धावापृथिवी इमे, यद्भूतं च भवच्च भविष्यच्चेत्याचक्षते, आकाश एव तदोत च प्रोत चाति ’

‘ कस्मिन्नु खल्वाशा ओतश्च प्रोतश्चेति ’

स होवाच ‘ एतद्धै तदक्षरं गार्गी ब्राह्मणा अभितदन्त्यस्थूलमनण्वह्व्यमदीर्घमलोहितमलेहमच्छायमतमोऽवायवनाकाशमसङ्गमरसमगन्धमचक्षुष्कमश्रोत्रमवागमनोऽतेजन्धमप्राणममुखममात्रमनन्तरमबाह्यम् । न तदभाति किञ्चन, न तदक्षाति ऋश्चन । एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गी सूर्या चन्द्रम् । विधृतौ तिष्ठत । एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गी धावापृथिव्यौ विधृते तिष्ठत । एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गी निमेषा मुहूर्ता अहोरात्राण्यर्धमासा मासा ऋतव सप्तसरा इति विधृतास्तिष्ठन्ति । एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गी प्राच्योऽन्या नद्य म्बन्दन्ते श्वेतैर्म्य पवैतैर्म्य प्रतीच्योऽन्या या या च दिशमनु । एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गी ददतो मनुष्या प्रशंसन्ति, यजमान देवा, दधी पितरोऽन्वायता । यो वा एतदक्षरं गार्गी विदित्वास्माहोरात्रैति, स वृषण । अथ य एतदक्षरं गार्गी विदित्वास्माहोरात्रैति, स ब्राह्मण । तद्वा एतदक्षरं गार्गी दृष्ट द्रष्टुं अश्रुतं श्रोत्रं, अमत मन्त्रविज्ञातं विज्ञातु । नान्यदतोऽस्ति दृष्टुं, नान्यदतोऽस्ति श्रुतुं, नान्यदतोऽस्ति मन्तुं, नान्यदतोऽस्ति विज्ञातु । एतस्मिन्नु खल्वाक्षरे गार्ग्याशाश ओतश्च प्रोतश्चेति ’

सा होवाच ‘ ब्राह्मणा भगवन्तस्तदेव बहु मन्येच्च यदसाशमरका-
रेण मुच्येत्त्वम् । न वै जातु दुष्मानमिमं कश्चिद्दृष्टोद्य जेतति ’

ततो ह वाचकव्युपरराम ।

अथ होवाच ' ब्राह्मणा भगवन्तो यो व कामयते म मा पृच्छतु, मवे वा मा पृच्छत । यो व कामयते तं व पृच्छामि, सर्वान्वा व पृच्छामीति '

ते ह ब्राह्मणा दधुषु ।

(इन्द्राण्यक अ०३ ब्रा. १ म. १,२, ब्रा. ५,६,८-म. १०,१२.

१० किञ्ज्योतिरेवायं पुरुषः ।

जनस ह वैदेह याज्ञवल्क्यो जगाम । स मेने • न वाटिष्य इति । अथ ह यज्जनकश्च वैदेहो याज्ञवल्क्यश्चाग्निहोत्रे ममूढाते तस ह याज्ञवल्क्यो वर ददौ । स ह कामप्रभमेव वने । तस हान्मे ददौ । तस सन्नादेव पूर्वं पप्रच्छ ।

• याज्ञवल्क्य किञ्ज्योतिरस्य पुरुष इति •

आदित्यज्योति मन्नादेति ' होवाच • आदित्येनेवाय ज्योतिषाम्ने पत्न्ययने कर्म कुरुते विपत्न्येनीति •

• एवमेवैतद्याज्ञवल्क्य । अन्नामिन आदित्ये याज्ञवल्क्य किञ्ज्योतिरेवाय पुरुष इति •

चन्द्रमा एवाम्य ज्योतिर्भवतीति । • चन्द्रममेवाय ज्योतिषाम्ने पत्न्ययने कर्म कुरुते विपत्न्येनीति •

एवमेवैतद्याज्ञवल्क्य । अन्नामिन आदित्ये याज्ञवल्क्य चन्द्रमम्यन्नामिने किञ्ज्योतिरेवाय पुरुष इति •

• अग्निरेवाम्य ज्योतिर्भवतीति । • अग्निरेवाय ज्योतिषाम्ने पत्न्ययने कर्म कुरुते विपत्न्येनीति •

एवमेवैतद्याज्ञवल्क्य । अन्नामिन आदित्ये याज्ञवल्क्य चन्द्रमम्यन्नामिने शान्नेऽग्निं किञ्ज्योतिरेवाय पुरुष इति •

‘ वागेवाख्य ज्योतिर्भवतीति ’ । ‘ वाचैवायं ज्योतिषास्ते पश्ययते कर्म कुरुते विपल्येतीति ’ । ‘ तस्माद्वै सम्राडपि यत्र स्वः पाणिर्न विनिर्जायतेऽथ यत्र वागुच्चरत्युर्पव तत्र न्येतीति ’

‘ एवमेवैतद्याज्ञवल्क्य । अस्ममिते आदित्ये; याज्ञवल्क्य चन्द्रमख्य-स्रमिते; शान्तेऽग्नी; शान्ताया वाचि; किंज्योतिरेवायं पुरुष इति ’

‘ आत्मेवाख्य ज्योतिर्भवतीति ’ । ‘ आत्मनैवायं ज्योतिषास्ते पश्य-यते कर्म कुरुते विपल्येतीति ’ ।

(बृहदारण्यक अ. ४ ब्रा. ३ म. १-६).

११ अभयं वै ब्रह्म ।

स वा एष महानन आत्मा । योऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु, य एषोऽन्तर्हृदय आकाशस्तस्मिञ्छेते । सर्वस्य वशी सर्वस्वैशानः सर्वस्वाधिपतिः । स न साधुना कर्मणा भूयान्नो एवासाधुना कनीयान् । एष सर्वेश्वरः, एष भूताधिपतिः, एष मृतपाल, एष सेतुर्विधरण एषा लोकानामसंभेदाय । तमेतं वेदानुबचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन तपसाऽनादाकेनैतमेव विदित्वा मुनिर्भवति । एतमेव प्रव्रानिनो लोकमिच्छन्त प्रव्रान्ति । एतद्ब्रह्म वै तत्पूर्वं पित्राऽम प्रजा न कामयन्ते । ‘ किं प्रनया करिष्यामो येषा नोऽयमात्मायं लोक इति ’ ते ह स पुत्रैपणायाश्च वितैपणायाश्च लोकैपणायाश्च व्युत्थामाथ भिशाचर्य चरन्ति । या खेव पुत्रैपणा सा वितै-पणा, या वितैपणा सा लोकैपणा । उभे ह्येते एषणे व भवतः । स एष ‘ नेति, नेति ’ आत्माऽगृह्यो न हि गृह्यते, अशायीं न हि शायते, अ-सद्गो न हि सज्ज्यते, असितो न व्ययते न रिप्यति । एतमु ह्वैते न तरतः ‘ इत्यतः पापमकरवमित्यतः कल्याणमकरवमिति ’ । उभे उ ह्वैव एते तरति । नेनं कृताकृते तपत । तयेतदनाभ्युक्तम्—

‘ एष नित्यो महिमा ब्राह्मणस्य
 न वर्धते कर्मणा नो कनीयान् ।
 तस्यैव स्यात्पदमिच्छं विदित्वा
 न लिप्यते कर्मणा पापकृतेति ’ ।

तस्मादेवविच्छान्तोदान्त उपरतस्त्रितिक्षु समाहितो भूत्वाऽऽत्मन्ये
 वात्मान पश्यति सर्वमात्मान पश्यति । नैन पाप्मा तरति, सर्वं पाप्मान
 तपति । विपापो विरजोऽविचिकित्सो ब्राह्मणो भवति । एष ब्रह्म लोक ।
 सप्रार्थेन प्रापितोऽसीति ’ हेवाच याज्ञवल्क्य ।

‘ सोऽह भगवते विदेहान् दृशामि मा चापि सह दास्यायेति ’

स वा एष महानन आत्मानरोऽमरोऽमृतोऽभयो ब्रह्म । अभय हि
 वै ब्रह्म । अभयः हि वै ब्रह्म भवति य एव वेद ॥

(बृहदारण्यक अ ४ ब्रा ४ म २२, २३, २५)

१२ आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः ।

अथ ह याज्ञवल्क्यस्य द्वे भार्ये बभूवतुर्मैत्रेयी च कात्यायनी च ।
 तयोर्ह मैत्रेयी ब्रह्मवादिनी बभूव स्त्रीप्रज्ञैव तर्हि कात्यायनी । अथ ह याज्ञव
 ल्क्योऽन्यद्वृत्तमुपाकरिष्यन्—

‘ मैत्रेयीति ’ हेवाच याज्ञवल्क्य ‘ प्रवजिष्यन्वा अरेऽहमस्मात्स्या
 नादसि । हत तेऽनया कात्यायन्यान्त करवाणीति ’

‘ सा हेवाच मैत्रेयी ‘ यत्रु म इय भगो सर्वा पृथिवी विस्तेन पूर्णा
 स्यात्, स्यान्वह तेनामृताहो ३

‘ नेति नेति ’ हेवाच याज्ञवल्क्य ‘ यथेवोपकरणवता जीवित
 तथैव ते जीवितः स्यात् । अमृतत्वस्य तु नाशास्ति विस्तेनेति ’

सा होवाच मैत्रेयी ' येनाह नामृता स्या विमह तेन कुर्या यदेव
मगावान्वेद तदेव मे विद्महीति '

स होवाच याज्ञवल्क्य ' प्रिया वै सलु नो भवती सती प्रियम-
वृषत् । हन्त तर्हि भवत्येतद्दद्यास्यात्यामि । ते व्याचक्षाणस्य तु मे निदि-
ध्यासस्वेति '

स होवाच ' न वा अरे पत्यु कामाय पति प्रियो भवत्यात्म-
नस्तु कामाय पति प्रियो भवति । न वा अरे जायायै कामाय जाया प्रिया
भवत्यात्मनस्तु कामाय जाया प्रिया भवति । न वा अरे पुत्राणां कामाय
पुत्रा प्रिया भवन्त्यात्मनस्तु कामाय पुत्रा प्रिया भवन्ति । न वा अरे
वित्तस्य कामाय वित्त प्रिय भवत्यात्मनस्तु कामाय वित्त प्रिय भवति । न
वा अरे पशूनां कामाय पशव प्रिया भवन्त्यात्मनस्तु कामाय पशव प्रिया
भवन्ति । न वा अरे ब्रह्मण कामाय ब्रह्म प्रिय भवत्यात्मनस्तु कामाय
ब्रह्म प्रिय भवति । न वा अरे क्षत्रस्य कामाय क्षत्र प्रिय भवत्यात्मनस्तु
कामाय क्षत्र प्रिय भवति । न वा अरे लोकाणां कामाय लोका प्रिया
भवन्त्यात्मनस्तु कामाय लोका प्रिया भवन्ति । न वा अरे देवानां कामाय
देवा प्रिया भवन्त्यात्मनस्तु कामाय देवा प्रिया भवन्ति । न वा अरे वेदा-
नां कामाय वेदा प्रिया भवन्त्यात्मनस्तु कामाय वेदा प्रिया भवन्ति । न
वा अरे भूतानां कामाय भूतानि प्रियाणि भवन्त्यात्मनस्तु कामाय भूतानि
प्रियाणि भवन्ति । न वा अरे सर्वस्य कामाय सर्व प्रिय भवत्यात्मनस्तु
कामाय सर्व प्रिय भवति । आत्मा वा अरे द्रष्टव्य श्रोतव्यो मन्तव्यो
निदिध्यासितव्यो मैत्रेय्यात्मनि खल्वरे श्रुते मते विज्ञात इदं सर्वं
विदितम् '

' यत्र हि द्वैतमिव भवति तदितर इतर पश्यति, तदितर इतर
निघ्नति, तदितर इतर रसयते, तदितर इतरमाभिवदति, तदितर इतर शृणो-
ति, तदितर इतर मनुते, तदितर इतर स्पृशति, तदितर इतर विज्ञानाति ।
एत्र स्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्वेन क पश्येत्, तत्केन क निघ्नेत्, तत्केन क

रसयेत्, तत्केन कर्मभिवदेत्, तत्केन कः शृणुयात्; तत्केन कं कर्षीत,
तत्केन कः रघुशेत्, तत्केन कं विजानीयात् । येनेदं सर्वं विजानाति तं
केन विजानीयात् । स एष 'नेति' 'नेति' । आत्मा अमृद्ध्यो न हि
गृह्यते, अशीर्यो न हि शीर्यते, असङ्गो न हि सज्ज्यते, असितो न व्यथ-
ते न रिप्यति । विज्ञातारमरे केन विजानीयात् । इत्युक्तानुशासनात्तै-
मै-
त्रोषे । एतावदरे मरुवमृतत्वमिति' होक्त्वा याज्ञवल्क्यो विनहार ।

(बृहदा. ब्र. ४ ब्रा. ५-६. १५)

१३ दृप्तवालाकिः ।

दृप्तवालाकिर्हानुचानो गार्ग्य आम । स होवाचानातशत्रुं काश्य
' ब्रह्म ते ब्रवाणीति ' । स होवाचानातशत्रुः ' महश्चमेतम्यां वाचि
दशो " जनको जनक इति " वै जना थावन्तीति '

स होवाच गार्ग्यः ' य एवामावादित्ये पुरुष एतमेवाहं ब्रह्मोपास इति '

स होवाचानातशत्रुः ' मा मैतस्मिन्संवादिष्टाः । अतिष्टाः सर्वेषां
भूतानां मूर्धा रानेति वा अहमेतमुपास इति । स य एतमेवमुपास्तेऽतिष्टाः
सर्वेषां भूतानां मूर्धा राजा भवति '

....

स होवाच गार्ग्यः ' य एवायमात्मनि पुरुष एतमेवाहं ब्रह्मोपास
इति '

स होवाचानातशत्रुः ' मा मैतस्मिन्संवादिष्टाः । आत्मन्वीति वा
अहमेतमुपास इति । स य एतमेवमुपास्त आत्मन्वीह भवत्यात्मन्विनी
हास्य प्रजा भवति ' स ह तृष्णिमास गार्ग्यः ।

स होवाचानातशत्रुः ' एतावन्नु ३ इति '
' एतावद्भीति '

‘ नैतावता विदितं भवतीति ’

स होवाच गार्ग्य ‘उप त्वा यानीति ’

स होवाचानातशत्रु ‘ प्रतिलोम चेतयद्वालय क्षत्रियमुपेया-
द्भ्रम मे वक्ष्यतीति । व्येव त्वा जपयिष्यामीति ’ ।

(उद्धारणकम् अ २ ब्रा १)

१४ कथं सयुग्वा रैक्वः ।

३० जानश्रुतिर्ह पात्रायण श्रद्धालेयो बहुतायी बहुपाक्य आस ।
स ह सर्वत आवसया मापयान्ते ‘ सर्वत एवमेऽत्य तीति । अथ ह ह ५ सा
निशायामतिपेतु । तद्दप- ह-मो ह मसभयुगद ‘ हो हो हि भ्रडास,
भ्रडास, जानश्रुते पात्रायणम्यममदि । ज्योतिराततम् । तमाप्रसाक्षी , तत्त्वा
सा प्रधाक्षीरिति ’ । तमु ह पर प्र दुवाच ‘ नम्बर, एनमेतत्सन्त ५ सयुग्वा
नमिव रैक्मात्येति ’

‘ यो नु कथं सयुग्वा रैक् वि

‘ यथा कृताय विजितायाधरेया संयन्ति एवमेन ५ सर्वं तदभि
ममेति यत्किञ्च प्रजा माधु कुर्वन्ति । यस्तद्वेद यत्स वेद, स मयैतदुक्त इति ’

यद् ह जानश्रुति पात्रायण उपशुश्राव । स ह मजिहान एव क्षत्तर-
मुवाच ‘ अङ्गारे, सयुग्वानमिव रैक्मात्येति । ’

‘ यो नु कथं सयुग्वा रैक् इति

‘ यथा कृतायविजितायाधरेया संयन्ति, एवमेन ५ सर्वं तद
भिसमेति यत्किञ्च प्रजा माधु कुर्वन्ति । यस्तद्वेद यत्स वेद, स मयैतदुक्त इति ’

स ह क्षत्तान्विष्य ‘ नाधिदामिति प्रत्येयाय । त ५ होवाच ‘ यत्तारे
वाहाणम्यान्नेपणा त्पेनमनच्छति ’

सोऽधस्ताच्छकटस्य पामानं कषमाणमुपोपाविवेश । तं हाम्युवाद ' त्वं नु भगवः सयुष्वा रैक इति ' । ' अहं ह्यरा ३ इति ' ह प्रतिजज्ञे । स ह सत्ता ' अविदामिति ' प्रत्येयाय ।

तदु ह जानश्रुतिः पौत्रायणः पद् शतानि गवां, निष्कम्, अश्वतरी-
रपम्, तदादाय प्रतिचक्रमे । तं हाम्युवाद ' क इमानि षट्शतानि गवाम्,
अयं निष्कः, अयमश्वतरारिषः, नु न एतां भगवो ' देवतां शाधि
यां देवतामुपासत इति ' ।

तमु ह परः प्रत्युवाचाह ' हारे त्वा शूद्र तवैव सह गोभिरस्त्विति ' ।

(छान्दो. अ.४ खं १-२)

१५ क्षत्रस्यैव प्रशासनम् ।

श्वेतकेतुर्हर्षण्यः पञ्चालानां समितिमेयाय । तं ह प्रवा-
हणो वैबलिरुवाच ' कुमारानु त्वाशिपत्पितेति ' । ' अतु ह भगव इति ' ।

' वेत्थ यदितोऽधि प्रनाः प्रयन्तीति '

' न भगव इति '

' वेत्थ यथा पुनरावर्तन्ता ३ इति '

' न भगव इति '

' वेत्थ पधोर्देवयानस्य पितृयाणस्य च व्यावर्तना ३ इति '

' न भगव इति '

' वेत्थ यपासौ लोको न संपूर्वेन ३ इति '

' न भगव इति '

.....
' अपानु किमनुशिष्टोऽनोचथाः । यो हीमानि न विद्यात्कपं सोऽनु-
शिष्टो भुवीतेति ' स हायस्तः पितृवर्धमेयाय । तं होवाच—

‘ अननुशिष्य वाव किञ्च मा भगवानब्रवीत्, अनु त्वाशिषमिति ’
 ष्वारो मा राजन्यनन्धु प्रशानप्रार्क्षीत् । तेषा नैऋचनाशक विवक्तुमिति ’
 स होवाच ‘ यथा मा त्व तद्देतानवदो यथाहमेपा नैकचन वेद । यद्यहमि
 मा न वेदिष्य क्य ते नावक्ष्यामिति ’

स ह गौतमो राज्ञोऽर्धमेयाय । तसै ह प्राप्तायार्हाचकार । स ह
 प्रात समाग उदेयाय । तः होवाच ---

‘ मानुष्यस्य भगवन्मौतम वित्तस्य वर वृणीथा इति ’

स होवाच ‘ तवैव राजन्मानुष वित्तम् । यामेव कुमारम्यान्ते वाचम
 माषपाऽन्तामेव मे ब्रूहीति ’

स ह कृच्छ्रीनभूव । तः ह ‘ चिर वसेति आज्ञापयाचकार ।

तः होवान ‘ यथा मा त्व गौतमावदो यथेय न प्राक् त्वत्त पुरा
 विद्या ब्राम्हणान् गच्छति । तस्माद्दु सर्वेषु लोकेषु क्षत्रस्यैव प्रशासन
 मभूदिति ’ ।

(छांदोग्य अ ५, ख ३)

१६ तरति शोकमात्मवित् ।

०० ‘ अधीहि भगव इति ’ होपससाद सनत्कुमार नारद । तः
 होवाच ‘ यद्वेत्य तेन मोपसीत् । ततस्त ऊर्ध्वं वक्ष्यामीति ’

स होवाच ‘ ऋग्वेद भगवोऽभ्यमि यजुर्वेदः सामवेदमाथर्वण चतुर्थम्,
 इतिहासपुराण पञ्चमम्, वेदाना वेदम्, विव्यः राशिम्, दैवम्, निधिम्,
 वाकोवाक्यम्, एकायनम्, देवविद्याम्, ब्रह्मविद्याम्, भूतविद्याम्, क्षत्रविद्याम्,
 मक्षत्रविद्याम्, सपेदेवजनविद्यामेतद्भगवोऽभ्येमि ।

सोह भगवो मन्त्रविद्येऽस्मि, नात्माविन् । श्रुतं ह्येव मे भगवद्दृशेभ्य
 'तरति शेक्तिमात्मविन्दिति । से ह मगः शोचामि । त मा भगवान्छो
 कस्य पार तारयात्ति ।'

तत्र हेवात् ' यद्वा विचिन्तयगाथा नामव तत । नाम वा ऋग्वेदे
 यजुर्वेद माग्वेद आथर्वणश्चतुर्षु इतिहासपुराण पञ्चम, वेदाना वेद,
 पित्र्य, राशि त्व निधि, वागै वास्यम एषान्यम देवविद्या, ब्रह्मविद्या,
 भूतविद्या, क्षत्रविद्या, नक्षत्रविद्या मन्त्रजनविद्या नामान्वामोपास्तेति,

• स यो नाम ब्रह्मेत्युपास्ते यावताग्नौ गत तत्रास्य यथावामनार
 भवति यो नाम ब्रह्मेत्युपास्ते '

• अस्ति भगवो नाम्नो भय इति '

• नाम्नो वाव भूयोऽस्तीति '

• तन्मे भगवान्ब्रवीत्ति ।'

• वत्साव नाम्नो भूयसी । यथा ऋग्वेद विज्ञापयति यजुर्वेदसम
 वेदमाथर्वण चतुर्थम् इतिहासपुराण पञ्चमम् वेदाना वेदम् पित्र्य, राशिम्
 देवम् निधिम्, वागैवाक्यम्, एषान्यम् देवविद्याम् ब्रह्मविद्याम्, भूतविद्याम्
 क्षत्रविद्याम्, नक्षत्रविद्याम् मन्त्रजनविद्याम्, त्रिकच पृथिवी च वायु चाकाश
 चापथ तेजश्च देवाश्च मनुष्याश्च पशूश्च वयमि च तृणवनस्पती
 ज्ज्वापदान्यासीत्पतङ्गपिपीत्तम् उर्मि चार्मि च सत्य चानृत च, सा
 नामानु च, हृद्यज्ञ गार्ह्यज्ञ च यद्वा वाचनमपिष्यत उर्मो नामर्म
 व्यज्ञापयिष्यत मत्य चाजतम् न मातु नामातु, न हृद्यज्ञ नाहृद्यज्ञ
 वागैवैतत्सर्वे विज्ञापयति । वाग्मृताभवति ।

• स यो वाच ब्रह्मेत्युपास्ते यावताग्नौ गत तत्रास्य यथावामनार
 भवति यो वाच ब्रह्मेत्युपास्ते

• अस्ति भगवो नाम्नो भय इति

• नाम्नो वाव भूयोऽस्तीति

• तन्मे भगवान्ब्रवीत्ति

मनो वाच वानो भूय । यथा वै द्वे वामलक्षे द्वे वा कोले द्वौ वासी
मुष्टिरनुभवति । एव वाच च नाम च मनोऽनुभवति । स यदा मनसा
मनस्वति ' मत्तानधीथीयेति ' अथाधीते । ' नर्माणि कुन्नायेति ' अथ कुरुते ।
' पुत्राश्च पशूश्चोच्छेयेति ' अथेच्छते । ' इमं च लोमममुचेच्छेयेति ' अथे
च्छते । मनो ह्यात्मा, मनो हि लोक, मनो हि ब्रह्म । मन उपास्वतेति ।

' स यो मनो ब्रह्मेत्युपास्ते यावन्नमसो गत तत्राख्य यथासामचारो
भवति यो मनो ब्रह्मेत्युपास्ते ' ।

(अ अ ७, मंड १३)

१७ नाचिकेतमुपाख्यानम् ।

ॐ ॥ उशन् ह वै वाजश्रवस सर्ववेदस दनौ । तस्य ह नाचिकेता
नाम पुत्र आस । तं ह कुमारं सन्त दक्षिणासु नीयमानासु श्रद्धा विवेश ।

सोऽमन्यत—

' पीतोदका जग्धतृणा दुग्धदोहा निरिन्द्रिया ।

अनन्दा नाव ते लोकास्तान्स गच्छति ता ददत् ॥ '

स होवाच पितरम् ' तात कस्मै मा दाम्यसीति ' द्वितीय तृतीयम् ।

तं होवाच ' मृत्यवे त्वा दादामीति ' ।

' बहुनामेमि प्रथमो बहुनामेमि मयम् ।

त्रिंश्विद्यमस्य कर्तव्यं यन्मयाद्य करिष्यति ॥ '

' अनुपश्य यथा पूवे प्रतिपश्य तथा परे ।

सम्यमिदं मर्त्यं पच्यते सस्यमिवानायने पुन ॥ '

' वैश्वानरं प्रविशत्यतिथिर्ब्राह्मणो गृहान् ।

तस्यैतां शान्तिं कुर्वन्ति हर वैवस्वतोदकम् ॥'

- ‘ आशाप्रतीक्षे मद्गतं मृन्ता चेष्टापूते पुत्रपशूश्च र्वाण्ड ।
 एतद्गृहे पुरपस्याल्पमेधमो यस्यानधन्वमति ब्राह्मणो गृहे ॥ ’
- ‘ तिस्रो राक्षीर्यद्रात्मामुहे मेऽनश्नन्त्रज्जतिथिनमस्य ।
 नमस्तेऽन्तु ब्रह्मन्वस्ति मेऽन्तु तस्मात्प्रतित्रीन्वरान्पूर्णाप्त्र ॥ ’
- ‘ शान्तमंरुष्य मुमना यथा स्याद्वीतमन्युर्गोतमो माभि मृत्यो ।
 त्वन्प्रमृष्ट माभिवद्रेन्प्रतीत एतन्त्रयाणा प्रथम वर वृणे ॥ ’
- ‘ यथा पुग्नाद्भविता प्रतीत ओद्दालभिरारणिर्मत्प्रमृष्टः ।
 सुवः रात्री शयिता वीतमन्युस्त्वा ददृशिनान्मृत्युमुक्त्वात्प्रमुत्तम् ॥ ’
- ‘ स्वर्गं लोके न भयं क्विन्नाग्नि न तत्र त्वं न नस्या विभेति ।
 उभे तीर्त्वाशनायापिषामे शोनातिगो मोदने स्वर्गलोके ॥ ’
- ‘ स त्वमग्निः स्वर्गम येषि मृत्यो प्रगृहि तः श्रद्धानाय मद्यम् ।
 स्वर्गं लोका अमृतम् भजन्त एतद्द्विर्नायेन वृणे वरेण ॥ ’
- ‘ प्र ते ब्रवीमि तद् मे निबोध स्वर्गमग्नि नचिरेन प्रतानम् ।
 अनन्तरोरामिमयो प्रनिक्ष विद्धि त्येमेतजिहित गुहायाम् ॥ ’
- ‘ लोकादिमग्नि तमुत्तान तन्म या इष्टया यावतीर्षा यथा या ।
 स चापि तन्प्रत्यरदयथोत्तमथाम्य गृण्य पुनरेवाह तुष्ट ॥ ’
- ‘ तमत्रर्षीर्षागमणो महात्मा । यत्र तोहाद्य दद्यामि भुय ।
 तत्रैव नाम्ना भवित्वायमग्निः स्यात् न मामनेरुष्या गृहाण ॥ ’
- ‘ त्रिणाभित्तगिभिर्गम्य मग्निं तितर्मृत्परति तन्मगृण्य ।
 मदनज देर्माद्य विद्धि-स विवात्येवाः शान्तिम-यन्मवेति ॥ ’
- ‘ त्रिणाभित्तगममेतदिद्धि-स य एतं विद्मः भिजुते नाभित्तम् ।
 स गृण्युताशान्पुरत प्रतोष शोनातिगो मोदने स्वर्गं लोके ।
- ‘ एष तेऽग्निर्निर्गते स्वर्गं यमूर्णाणा द्विर्नायेन वरेण ॥
 एतर्षाः शैव प्ररः यन्ति ननाम-र्षीय यत्र नाभित्तो गृणीत्य ॥ ’
- ‘ येऽप्येते शिवीर्यमा मनुष्येऽर्षी देवो नायमर्षीवि भेदे ।
 एतदिष्टमनुदिष्टं एतद् यथागमेर वागृणीत ॥ ’

' देवैरत्रापि विचित्रित्सितं पुरा न हि सुविज्ञेयमगुरेप धर्मः ।
 अन्यं वर नचिन्नेतो वृष्णीष्व मा भोपरोत्सीरति मा सृजैनम् ॥ '

' देवैरत्रापि विचित्रित्सितं किल त्व च मृत्यो यन्न सुविज्ञेयमात्म ।
 वक्ता चाम्य त्वादृगन्यो न लभ्यो नान्यो वरस्तुल्य एतस्य कश्चित् ॥ '

' शतायुष, पुत्रपौत्रान्वृष्णीष्व बहून्पशून्हस्तिहिरण्यमश्वान् ।
 भूमेर्महदायतन वृष्णीष्व स्वय च जीव शरदो यावादिच्छसि ॥ '

' एतत्तुल्यं यदि मन्यसे वर वृष्णीष्व वित्त चिरजीविना च ।
 महाभूमौ नचिन्नेतम्त्वमेधि कामाना त्वा कामभाज करोमि ॥ '

' ये ये कामा दुर्लभा मर्त्यलोके सर्वान्नामाश्छन्दत प्रार्थयस्व ।
 इमा रमा सरथा सतूर्या न हीदृशा लम्भनीया मनुष्यै । '

' आभिर्मत्प्रत्तामि परिचारयस्व नचिन्नेतो मरण मानुप्राप्ती ॥ '

' श्रो भावा मर्त्यस्य यदन्तेतत्सर्वेन्द्रियाणा जरयन्ति तेज ।
 अपि सर्व जीवितमल्पमेव तथैव बाहाम्भव नृत्यगीते ॥ '

' न वित्तेन तर्पणीयो मनुष्यो ऋष्यामहे वित्तमद्राश्म चेत्त्वा ।
 जीविष्यामो शवदीप्यसि त्व वरस्तु मे वरणीय स एव ॥ '

' अनीर्यताममृतानामुपेत्य नीर्यन्मर्त्य कथ म्थ प्रजानन् ।
 अभिग्यायन्वर्णरतिप्रमोदानतिद्रीधे जीविते वो रमेत् ॥ '

' यास्मान्निद्रं विचित्रित्सन्ति मृत्यो यत्साम्पराये महति ब्रूहि नस्तत् ।
 योऽय वरो गूढमनुप्रविष्टो नान्य तस्मान्नाचिन्नेता वृष्णीते ॥ '

(मठ-वही १)

' अन्यच्छ्रेयोऽन्यदुतेव प्रेयस्ते उभे नानार्थे पुरपमिनीत ।
 तयो श्रेय आदृढानस्य साधु भवति हीयतेऽर्थाद्य उ प्रेयो वृष्णीते ॥ '

' श्रेयश्च प्रेयश्च मनुष्यमेतस्ती सपरीत्य विविनक्ति धीर ।
 श्रेयो हि धीरोऽभिप्रेयमो वृष्णीते प्रेयो मन्दो यांगशेमावृष्णीते ॥ '

' स त्व प्रियान् प्रियरूपाश्च कामानभिः प्रायज्ञचिकेतोऽत्यन्ताक्षीः ।

‘ नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यो न मेधया न बहुधा श्रुतेन ।
यमेवैष वृणुते तेन लभ्यस्तस्यैष आत्मा विवृणुते तनूः स्वाम् ॥ ’

‘ नाविरतो दुश्चरिताद्वाशान्तो नासमाहितः ।
नाशान्तमानसो वापि प्रज्ञानेनेनमाप्नुयात् ॥ ’

‘ आत्मानं रथिनं विद्धि शरीरं रथमेव तु ।
बुद्धिं तु मारथिं विद्धि मनः प्रग्रहमेव च ॥ ’

‘ इन्द्रियाणि हयानाहुर्विपयांस्तेषु गोचरान् ।
आत्मेन्द्रियमनोयुक्तं भोक्तेत्याहुर्मनीषिणः ॥ ’

‘ यस्त्वाविज्ञानवान्भवत्ययुक्तेन मनसा सदा ।
तस्येन्द्रियाण्यवश्यानि दुष्टाश्च इव मारुथे ॥ ’

‘ यस्तु विज्ञानवान्भवति युक्तेन मनसा सदा ।
तस्येन्द्रियाणि वश्यानि मद्रथा इव सारुथे ॥ ’

.... ‘ यस्त्वाविज्ञानवान्भवत्यमनस्कः सदाऽशुचिः ।
न स तत्पदमाप्नोति सः सारं चाधिगच्छति ॥ ’

‘ यस्तु विज्ञानवान्भवति सपनस्कः सदा शुचिः ।
स तु तत्पदमाप्नोति यस्माद्भूयो न जायते ॥ ’

‘ विज्ञानसारथिर्यस्तु मनः प्रग्रहवान्तरः ।
सोऽध्वनः पारमाप्नोति तद्विष्णोः परमं पदम् ॥ ’

‘ इन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्था अथेभ्यश्च परं मनः ।
मनसस्तु पञ्च बुद्धिर्बुद्धेरत्मा महान्परः ॥ ’

‘ महतः परमव्यक्तमव्यक्तात्पुरुषः परः ।
पुरुषान्न परं किञ्चित्सा काष्ठा सा परा गतिः ॥ ’

‘ एष सर्वेषु भूतेषु गूढात्मा न प्रकाशते ।
दृश्यते त्वग्रया बुद्ध्या सूक्ष्मया सूक्ष्मदर्शिभिः ॥ ’
‘ उत्तिष्ठत जाग्रत प्राप्य वरान्निबोधत ।

क्षुरम्य धारा निशिता दुरत्यया दुर्गं पथस्तत्क्वयो वदन्ति ॥

‘ पराञ्चि खानि व्यतुणत्स्त्रयभूस्तस्मात्पराङ् पश्यति नान्तरां
वाञ्छिद्धीर प्रत्यगात्मानमैक्षद्रावृत्तचक्षुरमृतत्वमिच्छन् ॥ ’

पराञ्च कामाननुयान्ति बालास्ते मृत्योर्यन्ति विततस्य पाशम् ।
अत्र धीरा अमृतत्व विदित्वा ध्रुवमध्रुवेष्विह न प्रार्थयन्ते ॥ ’

‘ यदेवेह तदमुत्र यदमुत्र तदन्विह ।

मृत्यो स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति ॥ ’

‘ यथोदकं दुगे वृष्टं पर्वतेषु विधावति ।

एव धमान्पृथक् पश्यस्तानेकानुविधावति ॥ ’

यथोदकं शुद्धे शुद्धमासिक्तं तादृगेव भवति ।

एव मुनेर्विजानत आत्मा भवति गैतम ॥ ’

***

इह त इह प्रपन्न्यामि गुह्यं ब्रह्म सनातनम् ।

यथा च मरणं प्राप्य आत्मा भवति गैतम ॥ ’

‘ योनिमन्ये प्रपद्यन्ते शरीरत्वाय नेहिन ।

म्याणुमन्येऽनुमयन्ति यथाऽर्म्म यथाश्रुतम् ॥ ’

‘ आग्नेर्यैरो भुवनं प्रविष्टो रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूव ।

एकस्मिन् सर्गभूतान्तर्गात्मा रूपं रूपं प्रतिरूपो बहिःक्ष्व ॥ ’

‘ वायुर्गैरो भुवनं प्रविष्टो रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूव ।

एकस्मिन् सर्गभूतान्तर्गात्मा रूपं रूपं प्रतिरूपो बहिःक्ष्व ॥ ’

‘ मृगा यथा सर्गभूतान्तर्गात्मा न विप्यते नाशुपैर्बालयोपे ।

एकस्मिन् सर्गभूतान्तर्गात्मा न विप्यते गैरुदु मेव बाल्य ॥ ’

‘ एतौ तर्गा सर्गभूतान्तर्गात्मा एतौ रूपं बहुधा य उरोति ।

तमात्मन्थ येऽनुपश्यति धीरान्नेषां मुगं शाश्वतं नेतरेषाम् ॥ ’

- ‘ नित्यो नित्याना चेतनश्चेतनानामेवो बहूना यो विदधाति कामान् ।
तमात्मस्य येऽनुपश्यन्ति धीराम्तेषा शान्तिं शाश्वती नेतरेषाम् ॥ ’
- ‘ तदेतदिति मन्यन्तेऽनिदेश्य परम सुखम् ।
वथ नु तद्विजानीया रिमु भाति विभानि वा ॥ ’
- ‘ न तत्र सूर्यो भाति न चन्द्रतारक नेमा विद्युतो भान्ति कुतोऽयमग्निः ।
तमेव भान्तमनुभाति सर्वं तस्य भामा सर्वमिदं विभाति ॥ ’

- ‘ भयादम्याशिस्तपति भयात्तपति सूर्य ।
भयादिन्द्रश्च वायुश्च मृत्युर्वावति पञ्चमः ॥ ’
- इह चेदशरहोद्बु प्राग् शरीरस्य विश्वस ।
तत सर्गेषु लोकेषु शरीरत्वाय कल्पते ॥ ’
- ‘ यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते नामा येऽस्य हृदि स्थिता ।
अथ मर्त्योऽमृतो भवत्यत ब्रह्म समश्नुते ॥ ’
- ‘ यदा सर्वे प्रमिद्यन्ते हृदयस्येह ग्रन्थय ।
अथ मर्त्योऽमृतो भवत्येतावदनुशासनम् ॥ ’
- ‘ मृत्युप्रोक्ता नचिन्नेतोऽथ लब्ध्वा विद्यामेता योगविधिं च कृत्स्नम् ।
ब्रह्मप्राप्तो विरजोऽभूद्विमृत्युरन्योऽप्येव यो क्तिर्यात्ममेव ॥ ’
- नाचिकेतमुपाख्यानं मृत्युप्रोक्तं मनातनम् ।
उक्त्वा श्रुत्वा च मे प्राप्ती ब्रह्मलोके महीयते ॥
- ‘ य इमं परमं गुह्यं श्रावयेद्ब्रह्म मसदि ।
प्रयत श्राद्धवाले वा तदानन्त्याय कल्पते ’
तदानन्त्याय कल्पते ॥
- ॐ सह नाववतु सह नो मुनस्तु । सह कीर्यं वरवावहं
तेनस्विनावधीतमस्तु मा विद्विषावहे ।
- ॥ ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

१८ स्तव्यः श्वेतकेतुः ।

ॐ श्वेतकेतुर्हास्त्रोय आस । तं ह पितोवाच—
 'श्वेतकेतो वम ब्रह्मचर्यम् । न वै सोम्यास्सत्कुलीनोऽननूच्य ब्रह्म-
 मन्धुरिव भवतीति '

स ह द्वादशवर्ष उपेत्य चतुर्विंशतिवर्षं सर्वान्वेदानधीत्य महामन्य
 अनूचानमानी स्तव्य एषाय । तं ह पितोवाच—

'श्वेतकेतो यत्रु सोम्येदं महामना अनूचानमानी स्तव्योऽस्युत
 तमादेशमप्राक्ष्यः । येनाश्रुतं श्रुतं भवत्यमतं मतमविज्ञातं विज्ञातमिति '

'कथं नु भगव' स आदेशो भवतीति '

'यथा सोम्येकेन गृत्पिण्डेन सर्वं मृन्मयं विज्ञातं स्याद्वाचारम्भणं
 विकारो नामधेयम्, सृष्टिरेत्येव मत्यम् । यथा सोम्येकेन लोहमणिना सर्वं
 लोहमयं विज्ञातं स्याद्वाचारम्भणं विकारो नामधेयम्, लोहमित्येव सत्यम् ।
 यथा सोम्येकेन नखनिष्ठन्तनेन सर्वं कार्पायसं विज्ञातं स्याद्वाचारम्भणं वि-
 कारो नामधेयम्, कृष्णायममित्येव सत्यम् । एवमसोम्य स आदेशो भवतीति ।

'न वै नूनं भगवन्तस्त एतद्देदिषु । यद्ब्रह्मेतद्देदिष्यन् कथं मे
 नावक्ष्यन् । इति भगवास्स्त्वेव मे तद्ब्रवीन्विति ।'

'तथा सोम्येति' होवाच—

एतन्माज्जायते प्राणो मनः संवन्द्रियाणि च ।

सं वायुर्ज्योतिरापः पृथिवीं विधम्य धरिणी ॥

अग्निर्मूर्धा चक्षुषी चन्द्रसुग्दी

दिश श्रोत्रे वाग्निर्गताक्ष वेदा ।

वायुः प्राणो हृदयं विधम्य पट्म्यां

पृथिवीं क्षेप सर्वं भूतान्तरात्मा ॥

१९ आचार्यसंकल्पः ।

यद्दृढमानृपभो विश्वरूप । उन्नेभ्योऽयमृतात्सवभूव । स मेन्द्रो
मेधया मृणोतु । अमृतस्य देवधारणो भूयासम् । शरीर मे विचर्षणम् । जिह्वा
मे मधुमत्तमा । ऋणाभ्या भूरि विश्रुवम् । ब्रह्मण नेशोऽमिमेधया पिहित ।
श्रुतमे गोपाय । आवहन्ती वितन्वाता । पुर्वाणा चीरमात्मन । वासाः सिमम
अन्नपाने च मर्षदा । ततो मे द्वियमावह । लीमशा पशुभि सह स्वाहा । गावश्च
अमायन्तु ब्रह्मचारिण स्वाहा । विमायन्तु ब्रह्मचारिण स्वाहा । प्रमायन्तु
ब्रह्मचारिण स्वाहा । वमायन्तु ब्रह्मचारिण स्वाहा । शमायन्तु ब्रह्मचारिण
स्वाहा । यशो जनेऽमानि स्वाहा । श्रेयान्वयम्योऽस्तानि स्वाहा । त त्वा
भग प्रविशानि स्वाहा । स मा भग प्रविश स्वाहा । तन्मिन्सहस्रशास्त्रे
निभगाह त्वयि मृजे स्वाहा । यथाप प्रवतायान्ति । यथा मासा अहर्जरम् ।
एव मा ब्रह्मचारिणो धारयन्तु सर्वत स्वाहा । प्रतिवेशोऽसि प्र मा भाहि
प्रमा पद्यम् ।

(तौत्तरीय शिक्षाध्याय अनुमान ५)

२० आचार्यानुशासनम् ।

केचनच्यान्तायाऽग्ने तामिनमनुगाम्नि

मन्य वः ।

धम चर ।

स्वायायान्मा प्रमत् ।

आचार्याय प्रिय धनमाहृत्य प्रजातन्तु मा व्यवच्छेदसी ।

सत्यान्न प्रमदितयम् ।

धर्मान्न प्रमदितयम् ।

भुशलान्न प्रमदितयम् ।

भृत्यं न प्रमदितव्यम् ।

स्वाध्यायप्रवचनाभ्यां न प्रमदितव्यम् ।

देवपितृकार्याभ्यां न प्रमदितव्यम् ।

मातृदेवो भव ।

पितृदेवो भव ।

आचार्यदेवो भव ।

अतिथिदेवो भव ।

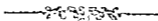
यान्यनवद्यानि कर्माणि, तानि सेवितव्यानि; नो इतराणि ।

यान्यम्माकुर्युः सुचरितानि, तानि त्वयोपास्यानि; नो इतराणि ।

ये केनाम्भच्छ्रेयाःसो ब्राह्मणान्तेषां त्वयाऽऽसने न प्रश्नासितव्यम् ।
 अथ दद्यात् देयम्, अथ दद्यात् देयम् । श्रिया देयम्, ह्रिया देयम्, भिया देयम्, संविदा
 देयम् । अथ यदि ते कर्म विचिकित्सा वा, वृत्तिविचिकित्सा वा स्यात् ।
 ये तत्र ब्राह्मणाः समर्शिनः, युक्ता आयुक्ताः । अदृशा धर्मकामाः स्युः ।
 यथा ते तत्र वतंरन् । तथा तत्र वतंथाः । अथान्याख्यातेषु । ये तत्र ब्राह्मणाः
 संमर्शिनः, युक्ता आयुक्ताः । अदृशा धर्मकामाः स्युः । यथा ते तेऽ
 वतंरन् । तथा तेषु वतंथाः । एष आदेशः । एष उपदेशः । एषा वेदोपनिषत् ।
 एतदनुशासनम् । एवमुपासितव्यम् । एवमुपासितव्यम् ।

(तीर्त्तरीय शिखाध्याय अनुवाक ११)

२१ परा विद्या ।

ॐ ब्रह्मा देवानां प्रथमं, संसभूर विब्रम्य कर्ता भुवनस्य गीता ।
 स ब्रह्मविद्या सर्वाभ्यामतिष्ठामपर्यायं ज्येष्ठपुराणं प्राह ॥

अथर्वणे या प्रयदेत ब्रह्माथर्वा ता पुरोवाचाङ्गिरे ब्रह्मविद्याम् ।

स भारद्वाजाय सत्यवाहाय ग्राह् भारद्वाजोङ्गिरसे परावराम् ॥

शौनको ह वै महाशालोऽङ्गिरस विधिवदुपसन्न पप्रच्छ ' वरिमन्तु भगवो विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं भवतीति ' ।

तस्मै स होवाच ' द्वे विद्ये वेदितव्ये इति ' हरमयद्ब्रह्मविदो वदन्ति परा चैवापरा च । तत्र परा ऋग्वेदो यजुर्वेद सामवेदोऽथर्ववेद शिक्षा कल्पो व्याकरण निरक्त छन्दो ज्योतिषमिति । अथ परा यया तदक्षरमधि गम्यते ।

यत्तददेश्यमग्राह्यमगोत्रमवर्णमचक्षु श्रोत्र तटपादपाणिं ।

नित्यं विभु सर्वगतं सुसूक्ष्मं तद्द्रव्यं यद्भृतयोनिं परिपश्यन्ति धीराः ॥

यथोर्णनाभि मृजते गच्छते च यथा पृथिव्यामोपधय स भवन्ति ।

यथा सत पुरुषात्केशलोमानि तथाक्षरात्स भवतीह विश्वम् ॥

प्लवा ह्येते अहदा यज्ञरूपा अष्टादशोत्तमवर येषु कर्म ।

यच्छ्रेयो येऽभिनन्दन्ति मूढा जराभ्यु ते पुनरेवापि यन्ति ॥

अविद्यायामन्तरे वर्तमाना स्वयं धीरा पण्डितं मन्यमाना ।

जघन्यमाना परियन्ति मूढा अन्धेनेव नीयमाना यथान्धा ॥

अविद्याया बहुधा वर्तमाना ' वयं कृतार्था ' इत्याभि मन्यन्ति बाला ।

यत्कर्मिणो न प्रवेदयन्ति रागात्तेनातुरा क्षीणलोकाश्चवन्ते ॥

इष्टापूर्तं मन्यमाना वरिष्ठ नान्यच्छ्रेयो वेद्यन्ते प्रमूढा ।

नाकस्य पृष्ठे ते सुकृतेऽनुभूत्वेम लोक हीनतर वा विशन्ति ॥

तप श्रद्धे ये ह्युपवमन्त्यरण्ये शान्ता विद्वांसो भैरव्यचया चरन्त ।

सूर्यद्वारेण ते विरजा प्रयान्ति यन्नामृतं म पुरपो ह्यययात्मा ॥

परीक्ष्य लोकान्कर्मचितान्ब्राह्मणो निवेदमायाधारात्सकृतं कृतेन ।

तद्विज्ञानार्थं स गुरुमेवाभिगच्छेत्सामित्पाणि श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठम् ॥

तस्मै स विद्वानुपसन्नाय सम्यग् प्रशान्ताचिन्ताय शमान्विताय ।

येनाक्षरं गुरुषु वेदं सत्यं प्रोवाच तां तत्त्वतो ब्रह्मविद्याम् ॥
 तदेतत्सत्यं यथा सुदीपात्पावकाद्विष्णुलिङ्गा सहस्रशः प्रभवन्ते सरूपाः ।
 तद्भासाद्विचित्रा सोम्य भावा प्रजायन्ते तत्र चैवापि यन्ति ॥
 एतस्माज्जायते प्राणो मनः सवेन्द्रियाणि च ।
 ख वायुज्योतिरापः पृथिवी विश्वम्य धारिणी ॥

अग्निर्मूर्धा चक्षुषी चन्द्रसूर्यो
 दिशः श्रोत्रे वामिवृताश्च वेदाः ।
 वायुः प्राणो हृत्स्य विश्वमस्य पद्भ्या
 पृथिवी ह्येष सर्वभूतान्तरात्मा ॥

तस्मादनं सामं यजुषि तीक्ष्णं यज्ञाश्च सत्रं क्रतवो दक्षिणाश्च ।
 भवत्सूरश्च यजमानश्च लोका सोमो यज पर्वने यत्र सूर्यः ॥
 तस्मान्च देवा बहुधा मत्प्रमता माया मनुष्या पशवो वया सि ।
 प्राणापाना ग्रीहियवो तपश्च ब्रह्मा मायं नमश्च विप्रिश्च ॥
 अत्र समुद्रा गिरयश्च सवेऽस्मात्स्यन्दन्ते भिन्वन मरुत्पाः ।
 अतश्च सर्वा ओषधयो रमश्च येनैष भूतेन्निष्ठते ह्यन्तरात्मा ॥
 गुरुषु एवेदं विश्वं ऋषे तपो ब्रह्म परामृतम् ।
 एतद्यो वेदं निहितं गुहाया मोऽविद्याग्रन्थि विरिरीतीह सोम्य ॥
 आवि सनिहितं गुहाचरज्जाम महत्पदमत्रैवत्ममार्पितम् ।
 एतत्प्राणान्निमिषश्च यदेतज्जानन् सदसद्दरेण्य विज्ञानाद्दरिष्ठं प्रजानाम् ॥
 यदर्चिमद्यदणुभ्योऽणुं च यस्मिंहोत्रं निहिता लोनिश्च ।
 तदेतत्क्षरं ब्रह्म संप्राणस्तु वाङ्मनः ।

तन्नेतमस्य तस्मत्तद्देहन्यस्य सोम्य विद्धि ॥

धनुर्गृहीत्वैवापनिषत् महास्य शरं ह्युपासानिश्चितं मघर्षात् ।
 आयस्य तद्भावागतेन चेतसा लभ्य तदेवाश्वं सोम्य विद्धि ॥
 प्रणवो धनुः शरो ह्यात्मा ब्रह्म तद्देह्यमुच्यते ।
 अप्रमत्तेन वेदहन्य शरवत्तन्मयो भवेत् ॥

यस्मिन्धौ पृथिवी चान्तरिक्षमोत मन सह प्राणेश्च सर्वे ।
तमेवैव जानय आत्मानमन्या वाचो विमुञ्चथामृतस्यैव सेतु ॥
अरा इव रथनाभा सहता यत्र नाड्य

स एषोऽन्तश्चरते बहुधा जायमान ।

ॐ इत्येव ध्यायय आत्मान स्वस्ति व पराय तमस परमतात् ॥

य सर्वज्ञ सर्वविद्यस्यैव महिमा ।

द्विभ्ये ब्रह्मपुरे ह्येष ज्योग्न्यान्मा तिष्ठिन ॥

मनोमय प्राणशरीरनेता प्रतिष्ठितोऽन्ते हृदय सनिधाय ।

तद्विज्ञानेन परिपश्यन्ति धीरा भान्तरूपममृत यद्विभाति ॥

भिद्यते हृदयग्रन्थिद्विद्यन्ते सर्वसशया ।

क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन्दृष्टे परावरे ॥

हिरण्मये परे मोक्षे विग्ने ब्रह्म निष्कल्म ।

नन्दृश ज्योतिषा ज्योतिस्तद्यदात्मविशे विदु ॥

न तत्र सूर्यो भाति न चन्द्रतारक नेमा विद्यतो भान्ति कुतोऽयमग्निः ।

तमेवभान्तमनु भाति सर्वं तस्य भामा सर्वमिदं विभाति ॥

ब्रह्मवेदममृत पुरस्ताद्ब्रह्म पश्चाद्ब्रह्म दक्षिणतश्चोत्तरेण ।

अधश्चोर्वं च प्रसृत त्रहैवेद विश्वमिदं वरिष्ठम् ॥

द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया समानं वृक्षं परिपस्वजते ।

तयोरन्यं पिप्पलं म्याद्वत्यनधनन्यो अभिचारशीति ॥

समाने वृक्षे पुरषो निमग्नोऽनीशया शोचति मुह्यमान ।

जुष्टं यत्र पश्यत्यन्यमीशमस्य महिमानमिति वीतशोक ॥

सन्धेन लभ्यस्तपसा ह्येष आत्मा सम्यग्ज्ञानेन ब्रह्मचर्येण नित्यम् ।

अन्तःशरीरे ज्योतिर्भयो हि शुभ्रो य पश्यान्ति गनय क्षणि दोषा ॥

सत्यमेव जयते नानृतं सत्येन पन्था विततो देवयान ।

येनाजमन्त्यृषयो ह्याप्तकामा यत्र तत्सत्यस्य परमं निधानम् ॥

बृहच्च तददिव्यमचिन्त्यरूपं सूक्ष्माच्च तत्सूक्ष्मतरं विभाति ।
 दूरात्समुद्रे तदिहान्तिके च पश्यतिर्देहव निहितं गुहायाम् ॥
 न चक्षुषा गृह्यते नापि वाचा नान्येदेवैल्पपसा कर्मणा वा ।
 ज्ञानप्रसादेन विशुद्धसत्त्वस्ततस्तु तं पश्यते निष्कलं ध्यायमान ॥
 एषोऽणुरात्मा चेतसा वेदितव्यो यस्मिन्प्राणं पञ्चधा सविवेश ।
 प्राणैश्चित्तं सर्वमोत प्रगाना यस्मिन्विशुद्धे विभवत्येष आत्मा ॥
 य यं लोकं मनसा सविभाति विशुद्धमस्त्वं कामयते याश्च कामान् ।
 त तं लोके जयते ताश्च कामास्तास्मादात्मज्ञं ह्यर्चयेद्भृतिं काम ॥
 कामान्यं कामयते मन्यमानं मं कामाभिर्जायते तत्र तत्र ।
 पर्याप्तकामस्य कृतात्मनस्तु इहैव सवे प्रविर्लीयन्ति कामा ॥
 नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यं न मेधया न दहना श्रुतेन ।
 यथैवैष वृणुते तेन लभ्यन्तर्न्येष आत्मा विवृणुते तनू स्वाम् ॥
 नायमात्मा बलहीनेन लभ्यो न च प्रमादात्तपसो वाप्यलिङ्गात् ।
 एतैरुपायैर्यतने यस्तु विद्वान्स्वयैष आत्मा विशते ब्रह्म धाम ॥
 संप्राप्यैनमृपयो ज्ञानतृप्ता कृतात्मानो वीतरागा प्रशान्ता ।
 ते सर्वेण सर्वतः प्राप्य धीरा युक्तात्मानं सर्वमेवाविशन्ति ॥
 वेदान्ताविज्ञानमुनिश्चितार्था मन्यासयोगाद्यतयं शुद्धसत्त्वा ।
 ते ब्रह्मलोकेषु परान्तकाले परामृतात्परिमुच्यन्ति सवे ॥
 यथा नद्य म्यन्दमाना समुद्रेऽस्त गच्छन्ति नामरूपे विहाय ।
 तथा विद्वान्नामरूपाद्विमुक्तः परात्परं पुरुषमुपति विन्यम् ॥
 स यो ह वै तत्परमं ब्रह्म वेदं ब्रह्मैव भवति नाम्प्राज्ञवित्कुले भवति, तरति
 शोकं तरति पाप्मानं गुहायान्निभ्यो विमुक्तोऽमृतो भवति । तदेतदृषा
 म्मुक्तम्—

क्रियावन्त श्रोत्रिया ब्रह्मनिष्ठा स्वयं नृहृत एकार्षिं श्रद्धयन्त ।

तेषामेवैतां ब्रह्मविद्यां वदेत् शिरोव्रतं विषिदधैस्तु चीर्णम् । तदेतस्स-
त्यमृपिरङ्गिराः पुरोवाच नैतदनीर्णव्रतोऽधीते ।

नमः परमऋषिभ्यो नमः परमऋषिभ्यः ॥

(मुण्डकोपनिषत् ३-२)

२२ यो वै भूमा तदमृतम् ।

- ॐ -

‘ यत्र नान्यत्पश्यति नान्यच्छृणोति नान्यद्विजानाति स भूमा । अथ
यत्रान्यत्पश्यत्यन्यच्छृणोत्यन्यद्विजानाति तदल्पम् । यो वै भूमा तदमृतमथ
यदल्पम् तन्मर्त्यम् । ’

‘ स भगवः कस्मिन्प्रतिष्ठित इति ’

‘ स्वे महिम्नि यदि वा न महिम्नीति ’

‘ गो अश्वमिह महिमेत्याचक्षते हस्तिहिरण्यं दासभार्यं क्षेत्राण्यायत-
नानीति ’

‘ नाहमेवं ब्रवीमि ब्रवीमीति ’ होवाच ‘ अन्यो ह्यन्यस्मिन्प्रतिष्ठित ’

स एवाधस्तात्स उपरिष्ठात्स पश्चात्स पुरस्तात्स दक्षिणतः स उत्त-
रतः स एवेदं सर्वमिति ।

अथातोऽहङ्कारादेश एव । अहमेवाधस्तादाहमुपरिष्ठादहं पश्चादहं
पुरस्तादहं दक्षिणतोऽहमुत्तरतोऽहमेवेदं सर्वमिति ।

अयात् आत्मादेश एव । आत्मैवाधस्तादात्मोपरिष्ठादात्मा पश्चा-
दात्मा पुरस्तादात्मा दक्षिणत आत्मोत्तरत आत्मैवेदं सर्वमिति ।

स वा एष एवं पश्यन्नेवं मन्यान एवं विजानन्नात्मरतिरात्मक्रीड
आत्ममिथुन आत्मानन्दः ’ स स्वराड् भवति । तस्य सर्वेषु लोकेषु काम-
चारो भवति ।

अथ येऽन्यथाऽतो विदुरन्यगज्ञानगते क्षम्यत्येका भवन्ति । तेषां-
मर्केषु लोकेष्वकामचारी भवति ।

(तादोष्य अ. ७ खट २४-२५)

२३ ब्रह्मण आनन्दः ।

रसो वै म । रसश्चोवाय लज्जानन्दी भवति । को ह्योवान्याल्क
प्राप्यात् । यद्देप आकाश आनन्दो न न्यात् ।

यतो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा सह ।
आनन्द ब्रह्मणो विद्वान् न विभेति कुनश्चनेति ॥

एतद् ह वाच न तपति । किमहं साधु नाकरवम् । किमहं
पापमकरवमिति । '

* * * * *

सर्वं होतद्ब्रह्म । ॐ ब्रह्मविद्यामोति परम् ।

अयमात्मा ब्रह्म । मन्य ज्ञानमनन्त ब्रह्म ।

(सैत्तिरीय ब्रह्मणन्द यज्ञे अनु. ७, ९)

२४ भार्गवी चारुणी विद्या ।

भूर्भुवः चारुणिर्वरुण पितरमुपसमार ' अर्थाहि भगवो ब्रह्मेति '
तन्मा एतस्त्रोवाच ' अन्न प्राण चक्षु श्रोत्र मनो वाचमिति' । तं

होवाच ' यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते, येन जातानि जीवन्ति, यत्प्रयन्त्य भिसविशन्ति. तद्विजिज्ञासम्ब तद्ब्रूयेति '

स तपोऽतप्यत । स तपस्तप्त्वान्न ब्रूयेति न्यजानात् । अन्नाद्भवेव खल्विमानि भूतानि जायन्ते, अन्नेन जातानि जीवन्ति, अन्न प्रयन्त्यभिस विशन्तीति ।

तद्विज्ञाय पुनरेव वरुण पितरमुपसमार— 'अधीहि भगवो ब्रूयेति' तद् होवाच ' तपमा ब्रह्म विजिज्ञामम्ब । तपो ब्रूयेति '

म तपोऽतप्यत । म तपस्तप्त्वा प्राणो ब्रूयेति व्यजानात् । प्राणाद्भवेव खल्विमानि भूतानि जायन्ते प्राणेन जातानि जीवन्ति प्राण प्रयन्त्यभिमविशन्तीति ।

तद्विज्ञाय पुनरेव वरुण पितरमुपसमार । ' अधीहि भगवो ब्रूयेति ' तद् होवाच ' तपमा ब्रह्म विजिज्ञामम्ब । तपो ब्रूयेति '

म तपोऽतप्यत । स तपस्तप्त्वा मनो ब्रूयेति व्यजानात् । मनसो ष्वेव खल्विमानि भूतानि जायन्ते. मनसा जातानि जीवन्ति. मन प्रयन्त्य भिमविशन्तीति ।

तद्विज्ञाय पुनरेव वरुण पितरमुपसमार—'अधीहि भगवो ब्रूयेति' तद् होवाच ' तपमा ब्रह्म विजिज्ञामम्ब । तपो ब्रूयेति '

म तपोऽतप्यत । म तपस्तप्त्वा विज्ञान ब्रूयेति न्यजानात् । विज्ञानाद्भवेव खल्विमानि भूतानि जायन्ते विज्ञानेन जातानि जीवन्ति. विज्ञान प्रयन्त्यभिमविशन्तीति ।

तद्विज्ञाय पुनरेव वरुण पितरमुपसमार—'अधीहि भगवो ब्रूयेति' तद् होवाच ' तपमा ब्रह्म विजिज्ञामम्ब । तपो ब्रूयेति '

स तपोऽतप्यत । म तपस्तप्त्वाऽऽनन्दो ब्रूयेति व्यजानात् । आन न्दाद्भवेव खल्विमानि भूतानि जायन्ते आनन्देन जातानि जीवन्ति, आनन्द प्रयन्त्यभिमविशन्तीति ।

मैषा भार्गवी वारुणी विद्या परमे व्योमन् प्रतिष्ठिता । स य एव वेद
प्रतिष्ठिष्ठति, अन्नवानन्नादो भवति, महान्भवति प्रजया पशुभिर्ब्रह्मवर्षसेन
महान् कीर्त्या ।

(ऐतरेय ब्रह्मसूत्र १५)

२५ धर्मस्कन्धाः ।

॥१॥

त्रयो धर्मस्कन्धा । यज्ञोऽयथ नानमिति प्रथम । तप एव द्वितीय ।
ब्रह्मचार्याचार्यकुल्वार्मी तृतीयोऽत्यन्तमात्मानमाचार्यकुलेऽवमानयन् । सर्वे
एते दुष्यन्तेना भवन्ति ब्रह्मसंस्थोऽसत्त्वमेनि ।

प्रजापतिगकानभ्यतपत् । तेभ्योऽभितसेभ्यस्त्रयी विद्या सप्राश्रवन् ।
तामभ्यतपत् । तस्या अभितसाया एतान्यक्षराणि सप्राश्रवन्त । भूर्भुव
न्वरिति । तान्यभ्यतपत् । तेभ्योऽभितसेभ्य उँवार सप्राश्रवन् तद्यथा
शकुना मर्गाणि पर्णानि मृत्पणान्येवमौशरेण सर्वा वाक् मृत्पणा । उँवार
एवैव सर्वमौशर एवैव सर्वम् ।

(आश्रम, अ ५ पट २३)

२६ सर्वं खल्विदं ब्रह्म ।

॥१॥

सर्वं खल्विदं यत्र तज्ज्यानिति । शान्त उपासीत । अथ खलु ननु
मय पुरुष । यथा ऋतुस्मिहोत्रे भवति तथेव प्रेत्य भवति । म ननु कुर्वति ।
मनोमग, प्राणशरीर भास्व, मत्स्यमरुत्त्व, आकाशात्मा, मवदमा सर्व
काम, सर्वगत्य सर्वम् सर्वमिदमभ्यात् । अवासी अनादर एष म

आत्मान्तर्हृदये । अणीयान्त्रीहेर्ना, यवाद्वा, मर्षपाद्वा, श्यामराद्वा, श्यामर
तण्डुलाद्वा, एष म आत्मान्तर्हृदये । ज्यायान्पृथिव्या, ज्यायानन्तरिक्षात्,
ज्यायान्दिव, ज्यायानेभ्यो लोकेभ्य, सर्वरर्मा, सर्वकाम, सर्वगन्ध,
सर्वरम, सर्वमिदमभ्यात्, अवासी अनादर एष म आत्मान्तर्हृदये । एत
द्वल्ल । ' एतमित प्रैत्वाभिमभूविताम्मीति ' यम्य श्यादद्वा न विधिक्रिसा
अमर्तीति ' ह स्माह शाण्डिल्य शाण्डिल्य ॥

(उद्गम्य अ ३ म १४)

२७ सवनानि ।

पुरषो वाव यज्ञ । तस्य यानि चतुर्विंशतिवर्षाणि त-प्राण सवनम् ।
चतुर्विंशत्यक्षरा गायत्री । गायत्र प्रात भवनम् । तदस्य वमवोऽन्वायत्ता ।
प्राणा वाव वमव, एते हीद- सर्वं वामयन्ति । त चेदेतस्मिन्वयमि विचि
दुपतपेत्स ब्रूयान् प्राणा वमव इद मे प्रात सवन मायन्दिन- भवनम्
नुमन्तनुतेति । माह प्राणाना वमूना मये यज्ञो विलोप्सीयेति । उद्ध्व
तत एत्यगदो ह भवति ।

अथ यानि चतुश्चत्वारि-शद्वर्षाणि तन्मायन्दिन- भवनम् ।
चतुश्चत्वारि-शदक्षरा त्रिष्टुप् । त्रेष्टुम मायन्दिन- सवनम् । तदस्य
रुद्रा अन्वायत्ता । प्राणा वाव रुद्रा एते हीद- सर्वं रौद्रयन्ति ।
त चेदेतस्मिन्वयमि विचिदुपतपेत्स ब्रूयान्— प्राणा रुद्रा इद मे
मायन्दिन- सवन तृतीयसवनमनुमन्तनुतेति । माह प्राणाना- रुद्राणा
मये यज्ञो विलोप्सीयेति । उद्ध्व तत एत्यगदो ह भवति ।

अथ यान्यष्टाचत्वारि-शद्वर्षाणि तत्तृतीयमवनम् । अष्टाचत्वारि-
शदक्षरा जगती । जागत तृतीयमवनम् । तदस्यादित्या अन्वायत्ता ।
प्राणा वावादित्या, एते हीद- सर्वमाद्रुते । त चेदेतस्मिन्वयमि विचिदुपतपेत्स

ब्रूयात्— प्राणा आवित्या इदं मे तृतीयमवचनमायुरनुमन्ननुतेति । माह प्राणानामादित्याना भये यतो विलोप्येति । उद्धेव तत एत्यगदो हव भवति ।

एतद्ध स्म वै तद्विद्वानाह महिदाम ऐतरेय स किं स एतदुपतपमि योऽहमनेन न प्रेष्यामीति । स ह षोडश वर्षशतमजीवत् । प्र ह षोडश वर्षशतं जीवति य एव वेद ।

(छादाम्य अ ३ मट १६)

२८ आत्मशुद्धिः ।

प्राचीनशालं आपमन्यव , मस्ययज्ञं पोलुपि , ऋदुग्नो महावेय , जनं शार्कगन्धं बुद्धिं आश्वतराश्विन्ते हने महाशाला महाश्रोत्रिया समेत्य मीमा मा चतु ' को नु आमा, किं ब्रूयेति

ते ह मषादयाचक्रु उद्दालको वै भगवन्तोऽमारणि सप्रतीममान्मान वैश्वानरमयेति । त* हन्ताभ्यागच्छामेति । त* हाभ्याजम्मु ।

स ह मषादयाचकार ' प्रथ्यन्ति मामिमे महाशाला महाश्रोत्रिया नेभ्यो न मर्षमिव प्रतिपत्स्ये । हन्ताहमन्यमभ्यनुशामानीति

तान्होवाच अश्वपतिर्व भगवन्तोऽय ईकेय सप्रतीममान्मान वैश्वानरमयेति । त* हन्ताभ्यागच्छामेति । त* हाभ्याजम्मु । तेभ्यो ह प्रोक्षेम्य पृथगर्हाणि शक्याचकार । स ह प्रातः सजिहान उवाच

• न मे श्वेनो जनपदे न ऋदयो न मद्यप ।

ना नाहिनानिर्नाविद्वाल श्वेर्गं स्वर्णिणीं मुन ॥

यश्चमाणो वै भगवन्तोऽहमस्मि । यान्तेऽहमात्मानिजे धनं दाम्यामि तावद् भगवन्म्यां दाम्यामि । वसन्तु भगवन् इति ।

ते होतु । येन हवार्थेन पुरुषश्चेत्तत् हव वदेन् । आत्मानमेवेम
प्रेधानरत् मप्रत्य येपि । तमेव नो ब्रूहीति ।

तान्होवाच । प्रातर्य प्रतिवक्ताम्मीति । ते ह ममित्पाणय पूर्वाह्ने
प्रतिनक्रमिरे । तान्दानुपनयिष्वैतदुवाच ।

(छांदोग्य ज. ५ म. ११)

२९ मनः प्राणो वाक् च ।

—३५१—

अन्नमशित त्रेधा विधीयते । तस्य य म्यविष्टो गतु म पुरीष
भवति, यो मयमस्तन्मासम योऽणिष्ठस्तन्मन । आप पीताग्नेधा
विधीयन्ते । तामां य म्यविष्टो गतुस्तन्मूत्र भवति यो मयमस्तद्गोहितम्,
योऽणिष्ठ म प्राण । तेजोऽशित त्रेधा विधीयते । तस्य य म्यविष्टो वातु-
स्तदग्नि भवति यो मयम म मज्जा योऽणिष्ठ मा वाक् । अन्नमयत्सि
सोम्य मन आपोमय प्राण तेजोमयी वागिति ।

• भूय एव मा भगवान्निज्ञापयत्विति ।

• तथा सोम्येति होवाच । दत्त सोम्य मयमानस्य योऽणि
मा म ऊर्ध्वं ममुदीपति, नन्मर्षिर्भवति । एवमेव म्कृत् सोम्यान्नखाद्यमान
प्य योऽणिमा म ऊर्ध्वं ममुदीपति, तन्मनो भवति । अपासोम्य पीयमाना
ना योऽणिमा म ऊर्ध्वं ममुदीपति, म प्राणो भवति । तेजस सोम्याद्यमा
नस्य योऽणिमा म ऊर्ध्वं म मुदीपति, मा वाग्भवति । अन्नमयत्सि
सोम्य मन आपोमय प्राण, तेजोमयी वागिति ।

• भूय एव मा भगवान्निज्ञापयत्विति ।

• तथा सोम्येति होवाच । षोडशसुल सोम्य पुरय । पञ्चदशा
हानि माशी, कामगप पिव । अपोमय प्राणो न पिवतो विच्छेत्स्यत इति ।

स ह पञ्चदशाहानि नाज । अथ हैनमुपममाड • किं ब्रवीमि
भो इति ।

• ऋच मोम्य यज्ञ-पि मामानीति ।

स होवाच • न वै मा प्रतिभान्ति भो इति ।

तः होवाच • यथा मोम्य महतोऽभ्याहितस्यैकोऽङ्गार स्वयत्तमात्र
परिशिष्ट स्यात्तेन ततोऽपि न बहु दहेत् । एवः मोम्य ते षोडशाना कला-
नामेका कलानिशिष्टा स्यात्तयत्तर्हि वेदानानुभवमि । अशानाय मे विजाम्य
सीति ।

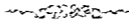
स हाशाय हैनमुपममाड । तः ह यत्किञ्च पप्रच्छ सर्व- ह प्रतिपेदे ।

तः होवाच • यथा मोम्य महतोऽभ्याहितस्यैकमङ्गार स्वयत्तमात्र
परिशिष्ट न तृणरूपममाधाय प्राञ्जलयेत्तेन ततोऽपि बहु दहेत्, एवः मोम्य
ते षोडशाना कलानामेका शिष्टाभूत्माऽन्नेनोपममाहिता प्राञ्जलितयत्तर्हि
वेदाननुभवमि । अत्रमय- हि मोम्य मन . आपोमय प्राण . नेजोमर्या
वागिति ।

तद्वाम्य विजज्ञाविति विजज्ञाविति ॥

(उल्दोम्य अत्राप २ न . ६-७)

३० तत्त्वमसि श्वेतकेतो ।

• यथा मोम्य यः पृथुः ततो निम्निष्ठन्नि . नानात्ययाना वृक्षाणां
गमान्ममवहार्गमेवत्वात् • मम गमयानि, ने यथा नत्र न विवेक स्यन्तेऽमुष्याह
वृक्षस्य गमोऽस्यमुष्याह वृक्षस्य गमोऽस्मीति, एवमेव स्वः मोम्येमा सर्वा
प्रजा सति मयद्य न विद्म सति मयाग्रामह रुनि । त. इह ग्याग्रे वा. मि
हो वा, वृषो वा, तगरं वा, र्वागि वा, पतगो वा, वःगो वा, मशरं वा

यद्यद्भवन्ति तदाभवन्ति । स य एषोऽणिमा, एतदात्म्यम् । इदं सर्वं तत्पत्यम् ।
म आत्मा । तत्त्वमसि श्वेतकेतो इति ।

• भूय एव मा भगवान्विज्ञापयत्विति ।

• तथा सोम्येति । होवाच • इमा सोम्य नद्य पुरस्तात्प्राच्य
म्यन्दन्ते पश्चात्प्रतन्व्य । ता समुद्रात्ममुद्रमेवापियन्ति । स समुद्र एव
भवति, ता यथा तत्र न विदुः -- इयमहमर्मायमहमर्माति -- एवमेव खलु
सोम्येमा सर्वा प्रजा मत आगम्य न विदुः -- मत आगच्छामह इति ।
न इह व्याघ्रो वा, मिश्रो वा, वृको वा, तराही वा, कीटो वा, पतंगो वा,
दंशो वा, मशको वा, यद्यद्भवन्ति तदाभवन्ति । स य एषोऽणिमैतदा
त्म्यम् । इदं सर्वं तत्पत्यम् । म आत्मा । तत्त्वमसि श्वेतकेतो इति ।

• भूय एव मा भगवान् विज्ञापयत्विति ।

• तथा सोम्येति । होवाच • अम्य सोम्य महतो वृक्षस्य यो
मृत्संस्थाह्न्यार्ज्जीवन् श्वेत् । यो म येऽभ्याह्न्यार्ज्जीवन् श्वेत् । योऽग्नेः
भ्याह्न्यार्ज्जीवन् श्वेत् । स एष जीवेनात्मनानुग्रभतु । पेपीयमानो मोद
मानस्तिष्ठति । अम्य यदेवा + शम्वा जीवो जहात्यथ मा शुष्यति, द्वितीया
जहात्यथ सा शुष्यति, तृतीया जहात्यथ मा शुष्यति, सर्वं जहाति सर्वं
शुष्यति । एवमेव खलु सोम्य विद्वाति । होवाच • जीवोपेत वाव त्रिलेद
त्रियते, न जीवो त्रियते । इति स य एषोऽणिमैतदात्म्यम् । इदं सर्वं
तत्पत्यम् । म आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो इति ।

• भूय एव मा भगवान्विज्ञापयत्विति ।

• तथा सोम्येति । होवाच • न्यग्रोधफलमन आहरेति । • इदं
भगव इति ।

• विन्धीति । • भिन्न भगव इति ।

• किमत्र पश्यामीति । • अण्य इवेमा धाना भगव इति ।

• आमामङ्गवा विन्धीति । • भिन्ना भगव इति ।

• किमत्र पश्यामीति । • न किञ्चन भगव इति ।

त० हेवाच • ये वै सोम्यैतमणिमान न निभाल्यमे, एतस्य वै
मास्येषोऽणिम एव महान्यप्रोवृत्तिरिति । श्रद्धस्व सोम्येति '

• म य एषोऽणिमैतदाम्यम । उट० सर्वं तन्मत्य० म आत्मा
तत्त्वममि श्वेतरेनो इति ।

• भूय एव मा भगवान् विज्ञापयत्विति ।

• तथा सोम्येति ' हेवाच • लक्षणमेतदुदकेऽत्रधाय, अथ मा प्रातं
रपसिदिया इति ' म ह तथा चकार ।

न० हेवाच • यदोषा लक्षणमुदकेऽवावा अद्ग तदाहंगति '
तदावमृश्य न विवेद । यथा त्रिर्लोकमेव ।

• अद्गाम्यान्नादाचामेति '
' कथामिति ' । • लक्षणमिति '
' मयादाचामेति ' । • कथामिति ' । • लक्षणमिति '
' अन्नादाचामेति ' । • कथामिति ' । • लक्षणमिति '
• अभिप्राश्यन्तथ सोपमोऽप्या इति '
तद्ध तथा चकार • तच्छश्वत्पवर्तने '
त० हेवाच • अत्र वाव दि० मन् । सोम्य न निभाल्यमेऽवैव
सिरेति '
' म य एषोऽणिमैतदाम्यम । उट० सर्वं तन्मत्य० म आत्मा
तत्त्वममि श्वेतरेनो इति '
• भूय एव मा भगवान्विज्ञापयत्विति '
• तथा सोम्येति ' हेवाच • यथा सोम्य एतस्य गन्धार्थयोऽभि
नदसमानोय न ततोऽनितने विभृजेत्, म यथा तत्र प्राङ्वा उदरवा
अगङ्वा प्रत्यङ्वा प्रसार्यात अभिनद्धाश्च जानातो ऽभिनद्धासो
सिमृष्ट ' तस्य यथाभिनहन प्रमुच्य प्रश्यान्, एता दिशं गन्धार्थ
एता दिशं प्रवेति ' म आमादुशामं पृच्छन् पण्डितो मेधावी गन्धार्थनेशोपम

द्येत । एवमेवेहाचार्यवान् पुरुषो वेद । तस्य तावदेव निर यावन्न विमोक्षे,
अथ सप्तम्य इति

म य एषोऽणिमैतद्रात्म्यम् । इदं सर्वं तत्सत्यं स आत्मा तत्त्वम
सि श्वेतकेतो इति

भूय एव मा भगवान्विज्ञापयत्विति

तथा सोम्येति होवाच पुरुषं सोम्योतोपतापिन ज्ञातय
पर्युपासते ' जानामि मा जानामि मामिति ' । तस्य यावन्न वाङ् मनसि
मपद्यते मन प्राणे, प्राणस्तेजसि तेन परम्या देवताया तावज्जानाति । अथ
यन्मय वाङ् मनसि मपद्यते मन प्राणे, प्राणस्तेजसि तेन परम्या देवता
यामथ न जानाति । '

म य एषोऽणिमैतद्रात्म्यम् । इदं सर्वं तत्सत्यं स आत्मा,
तत्त्वमसि श्वेतकेतो इति ।

भूय एव मा भगवान् विज्ञापयत्विति

तथा सोम्येति होवाच ' पुरुषं सोम्योत ह्यतर्हतिमानयन्नि
अपहार्पात् स्तेयमकार्पात् परशुमर्से तपनेति । म यन्ति तस्य कदा
भवति तत एवानतमात्मान दुरुते । सोऽनृताभिर्मनोऽनृतेनात्मानमन्तर्थाय
परशु तप्त प्रतिगृह्णाति स दृश्यतेऽथ हन्यते । अथ यदि तस्याकर्ता भवति तत
एव मयमात्मान दुरुते । स सत्याभिसन्त्य सत्येनात्मानमन्तर्थाय परशु
तप्त प्रतिगृह्णाति स न दृश्यतेऽथ मुच्यते ।

म यथा तत्र नादाद्येत । एतद्रात्म्यम् । इदं सर्वं तत्सत्यं स
आत्मा, तत्त्वमसि श्वेतकेतो इति ।

तद्वाक्यं विनञ्जाविति विनञ्जाविति ।

(छांदोग्य अ ६ ख * १५)

३१ अतिवादः ।

प्राणो वा आशाया भूयान् । यथा वा अरा नामौ समर्पिता एवम्
 म्मिन् प्राणे सर्वं समर्पितम् । प्राण प्राणेन याति, प्राण प्राण ददाति,
 प्राणाय ददाति । प्राणो ह पिता, प्राणो माता, प्राणो भ्राता, प्राण स्वमा,
 प्राण आचार्य, प्राणो ब्राह्मण । स यदि पितर वा, मातर वा, भ्रातर
 वा, स्वमार वा, आचार्य वा, ब्राह्मण वा किञ्चिद् भृशमिव प्रत्याह ' भिक्-
 त्वाऽस्तु ' इत्येवैनमाहु ' पितृहा वै त्वममि, मातृहा वै त्वमासि, भ्रातृहा
 वै त्वममि, स्वमहा वै त्वमसि, आचार्यहा वै त्वममि, ब्राह्मणहा वै त्वममीति ।

अथ यद्यप्येनानुक्रान्तप्राणान् शूलन ममास न्यतिष दहेत्, नैवेन
 द्रुयु ' पितृहामीति ' न ' मातृहामीति ' न ' भ्रातृहामीति ' न ' स्व
 मृहामीति ' न ' आचार्यहामीति ' न ' ब्राह्मणहामीति ' । प्राणो ह्येवै
 तानि सर्वाणि भवति । स वा एष एव पश्यन्नेव मन्वान एव विजानन्नति
 वादी भवति । न चेद्द्रुयु ' अतिवाद्यमीति ' ' अतिवाद्यमीति ' ब्रूयान् ।
 नपहृत्वात् ।

(छादाल्य थ. ३ पृष्ठ १५)

३२ ब्रह्मचर्यमेव तत् ।

अथ यद्यज्ञ इत्याचक्षते ब्रह्मचर्यमेव तत् । ब्रह्मचर्येण होत्र यो
 ज्ञाता त विन्दते । अथ यद्विष्टमित्याचक्षते ब्रह्मचर्यमेव तत् । ब्रह्मचर्येण
 होत्रेष्टात्मानमनुविन्दते । अथ यत्सन्त्यागणमित्याचक्षते ब्रह्मचर्यमेव तत् ।
 ब्रह्मचर्येण होत्र मन आत्मनस्त्राण विन्दते । अथ यन्मौनमित्याचक्षते
 ब्रह्मचर्यमेव तत् । ब्रह्मचर्येण होत्रात्मानमनुविष्ट मनुते । अथ यद्वक्त्रं
 कायनमित्याचक्षते ब्रह्मचर्यमेव तत् । एष ह्यात्मा न नश्यति य ब्रह्मचर्येण-

सुविन्दते । अथ यत्प्रणयायनमित्याचक्षते ब्रह्मचर्यमेव तत् । तदरश्च ह वै
 ण्यश्चार्षवा प्रद्वारेणे तृतीयस्यामितो द्विदि, तर् र मर्दाय ५ मर, तत्श्रत्य
 मोममवन, तदपराजिता पूर्वब्रह्मण प्रभुविमित् हिरण्यम् । तद्य
 एषेतावर च ण्य चार्णवा प्रस्रलोके ब्रह्मचर्येणानुविन्दन्ति तेषामेवेष ब्रह्म
 लोस्मनेषा मवधु लोस्त्रेषु कामनागे भवति ।

(छात्याय अ ८ गण्ड •)

३३ चातुर्वर्ण्यम् ।

प्रब्र वा इत्यग्र आर्मन्त्रेमेव । तदेव मन्त्र व्यभवत् । नच्छ्रेयो
 रूपमत्यमजत शत्रम् । यान्येतानि त्रेवना क्षत्रार्णान्द्रो वरुण मोमो स्त्र
 पर्जन्यो यमो सन्धुरीशान इति । तस्मान् क्षत्रान्पर नास्ति । तस्माद्ब्राह्मण
 त्रिषमन्नादुपान्ने राजमूये । क्षत्र एव तत्रशो यवानि । मेषा शत्र य
 योनिर्यद्भक्ष । तस्माद्यत्रपि राजा परमता गच्छति ब्रह्मवातन उपनिश्च
 यति । म्वा योनि य उ एतत् हिनस्ति म्वा म योनिस्त्रच्छति । म
 पापीयान् भवति यथा श्रेया म- हिमिन्वा ।

म नत्र यभवत् । म विशममजत । यान्येतानि त्रेवनातानि गणश
 आग्यायने वमनो रद्रा आदित्या विधेयेवा मन्त इति ।

म नत्र यभवत् । म शाड वणमजतत पूषणम् । य्य व पूषा ।
 य्यत् हीत् मर्व दप्यति गच्छि कित्त ।

म नैव यभवत् । नच्छ्रेयोरूपमत्यमजत धर्मम् । तदेतत् क्षत्रम्य
 शत्रम् । यद्भमन्तस्मापर नास्ति । अतो अवर्लीयान् वर्लीया-गमाश ५
 मने शमण, यथा राजेवम् ।

यो वै स वर्म सत्यं वै नत् । तस्मात्सन्त्य वदन्तमाहु र्मं वदतीति
 र्मं वा वदन्त्यं सत्यं वदतीति । एतच्छीवेतदुभयं भवति ।

(बृहदारण्यक अ १ ब्रा ४ मन ११ ११)

३४ मधु

इयं पृथिवी सर्वेषां भूतानां मधु । अस्य पृथिव्यै सर्वाणि भूतानि
 मधु । यश्चायमस्यां पृथिव्या तेजोमयोऽमृतमयं पुरुषं यश्चायमस्यात्मं
 शार्ङ्गस्तेजोमयोऽमृतमयं पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मा । इदममृतम इदं
 ब्रह्म इदं सर्वम् । इमा अपि सर्वेषां भूतानां मधु । आमासपाश्च सर्वाणि
 भूतानि मधु । यश्चायमाम्बुषु तेजोमयोऽमृतमयं पुरुषं यश्चायमस्यात्मं
 तेजोमयोऽमृतमयं पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मा । इदममृतम इदं ब्रह्म
 इदं सर्वम् । अयमपि सर्वेषां भूतानां मधु, अस्यादि सर्वाणि भूतानि मधु ।
 यश्चायमाम्बिन्नाशौ तेजोमयोऽमृतमयं पुरुषं, यश्चायमस्यात्मं वाङ्मयस्तेजो
 मयोऽमृतमयं पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मा । इदममृतम्, इदं ब्रह्म इदं
 सर्वम् । अयं वायुः सर्वेषां भूतानां मधु, अस्य वायो सर्वाणि भूतानि मधु ।
 यश्चायमाम्बिन्नाशौ तेजोमयोऽमृतमयं पुरुषं, यश्चायमस्यात्मं प्राणस्तेजो
 मयोऽमृतमयं पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मा । इदममृतम इदं ब्रह्म, इदं
 सर्वम् ।

अयमाकाशः सर्वेषां भूतानां मधु । अस्यांशान्यं सर्वाणि भूतानि
 मधु । यश्चायमाम्बिन्नाकाशे तेजोमयोऽमृतमयं पुरुषं यश्चायमस्यात्मं
 ह्रद्याकाशस्तेजोमयोऽमृतमयं पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मा । इदममृतम्
 इदं ब्रह्म, इदं सर्वम् । अयं वर्म सर्वेषां भूतानां मधु, अस्य वर्मस्य
 सर्वाणि भूतानि मधु । यश्चायमाम्बिन्नाशौ तेजोमयोऽमृतमयं पुरुषं यश्चाय
 मस्यात्मं धर्मस्तेजोमयोऽमृतमयं पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मा । इदममृतम्
 इदं ब्रह्म, इदं सर्वम् । इदं सत्यं सर्वेषां भूतानां मधु, अस्य सत्यस्य

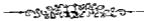
सर्वाणि भूतानि मधु । यश्चायमग्निन्मह्ये तेजोमयोऽमृतमय पुरुष , यश्चाय-
मव्यात्म सत्यन्तेजोमयोऽमृतमय पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मा । इदममृ-
तम्, इदं ब्रह्म, इदं सर्वम् ।

अयमात्मा सर्वेषां भूतानां मधु, अम्यात्मन सर्वाणि भूतानि मधु ।
यश्चायमग्निनात्मनि तेजोमयोऽमृतमय पुरुष , यश्चायमात्मा तेजोमयोऽ-
मृतमय पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मा । इदममृतम्, इदं ब्रह्म, इदं सर्वम् ।
स वा अयमात्मा सर्वेषां भूतानामधिपति, सर्वेषां भूतानां राजा । तद्यथा
रथनाभौ च रथनेभौ चारा सर्वे समापता, एवमेवाग्निनात्मनि सर्वाणि
भूतानि, सर्वे देवा, सर्वे लोका, सर्वे प्राणा, सर्व एत आत्मन समर्पिता ।

इदं वै तन्मु ष्टयड्ढायर्वणोऽग्निभ्यामुवाच ।

(बृहदा अ २, ब्राह्मण ५ मंत्र १ ४, १०-१०, १४ १८)

३५ प्राणे सर्वं प्रतिष्ठितम् ।

ॐ मुक्तेशा च भारद्वाज , दौढ्यश्च मत्यशाम , सार्यायणी च
गार्ग्य , ऋशाल्यश्चाक्षलायन , भार्गवो वैदर्भि , क्वन्धी कात्यायनरते ह्ये
ऋत्नपरा ऋहानिष्ठा पर ब्रह्मान्वेषमाणा एष ह वै तत्सर्वं वक्ष्यतीति ।
ते ह ममित्पाणयो भगवन्त पिप्पलादमुपमन्वा । तान्ह स ऋषिरुवाच भूय
एव तपसा ब्रह्मन्त्रेण श्रद्धया सवत्सर संवत्स्यथ, यथाशाम प्रश्नान्पृच्छ ।
यदि विज्ञान्याम सर्वं ह वो वक्ष्याम इति ।

अथ ह्यन भार्गवो वैदर्भि पप्रच्छ । ' भगवान्, कस्येव देवा प्रजा
विधायन्ते, कत्र एतत्प्रकारान्ते, न पुनरेषा वरिष्ठ इति ।

तस्मै स होवाच ' आशो ह वा एष देवो वायु, आग्नी , आप ,
पृथिवी, वाक् मन , चक्षु , श्रोत्र च । ते प्रजाद्याभिवदन्ति ' वयमेतद्वा
णमवष्टभ्य विधारयाम । ' तान्वरिष्ठ प्राण उवाच ' मा मोहमापद्य ।

अहमेवैतत्पञ्चधात्मानं प्रविभर्ज्यतद्वाणमवष्टम्यविभारयामीति । तेऽश्रद्धाना बभूवुः । सौऽभिमानादूर्वमुक्रमत इव । तस्मिन्नुत्क्रामत्यधेनरे सर्व एवोक्त्रामन्ते, तस्मिंश्च प्रतिष्ठमाने सर्व एव प्रतिष्ठन्ते । तत्रा मक्षिरा मधुकरराजानमुक्त्रामन्त मर्वा एवोक्त्रामन्ते एवमस्मिञ्च प्रतिष्ठमाने मर्वा एव प्रतिष्ठन्ते । एव वायुः, मनः चक्षुः, श्रोत्रं च ते प्रीता प्राणस्तुवन्ति ।
 ‘ एषोऽग्निस्तपति, एष मूर्य एष पर्जन्यो मघवान्, एष वायुः, एष पृथिवी, रयि इव मद्रसञ्चामृतं च यत् । ’

अरा इव रथनामा प्राणे सर्वं प्रतिष्ठितम् ।
 ऋचो यजूषि धामानि यज्ञं क्षनं ब्रह्म च ॥
 प्रजापतिश्चरामि गर्भे त्र्यम्बकं प्रतिनायके ।
 तुभ्यं प्राणं प्रजाभिस्त्वमा वृष्टिं हरन्ति यं प्राणं प्रतिष्ठितम् ॥
 देवानामामि वक्षितम् पितृणां प्रथमां स्ववा ।
 ऋषीणां चरितं सत्यमथर्वाङ्गिरमामसि ॥
 इन्द्रस्त्वं प्राणं तेजसा रद्वोऽमि परिरक्षिता ।
 त्वमन्तरिक्षे चरसि मूर्यस्त्वं ज्योतिषापति ॥
 यत्नं स्वमभिवर्षम्पथेमा प्राणं ते प्रजा ।
 आनन्दरूपास्तिष्ठन्ति कामाथान् भविष्यतीति ॥
 ज्ञात्यस्त्वं प्राणं ऋक्पिबन्ता विश्वम्यं मत्पति ।
 वयमाद्यम्यं दातारं पिता त्वं मानाश्चिन ॥
 या ते तनूवाचिं प्रतिष्ठिता या श्रोत्रे या च चक्षुषि ।
 यानं मनसि गन्तनां शिवा तां पुर मोत्कर्मा ॥
 प्राणम्येदं वने सर्वं त्रिष्टिवं यत्प्रतिष्ठितम् ।
 मातेव पुत्रान् रक्षस्व त्रींश्च श्रन्तां च विषेहि इति ॥
 अथ ह्येनं शौमन्यथाश्रानयनं पप्रच्छ

‘ भगवन्, कुत एष प्राणो जायते, कथमायात्यस्मिञ्छरीरे, आत्मानं वा प्रविभज्य कथं प्रतिष्ठते, केनोत्क्रमते, कथं बाह्यमभिवक्षे कथमन्यात्मा मिति ’ । तस्मै स होवाच ‘ अति पश्चानृच्छामि । ब्राह्मि-
ष्टोऽसीति तस्मात्तेऽहं ब्रवीमि । आत्मन एष प्राणो जायते । यथैषा पुरुषे
छायैतस्मिन्नेतद्गतम् । मनोधिकृतोनायात्यस्मिञ्छरीरे । यथा सन्नाडेवाधि-
कृतान्विनियुङ्क्ते “ एतान्प्रामानेतान्प्रामानथितिष्ठन्वेति ” एवमेवैष प्राण
इतरान्प्राणान्पृथक्पृथगेव सांनिवक्षे ।

यच्चित्तस्तेनैष प्राणमायाति । प्राणस्तेजसा युक्तः सहात्मना यथा-
संकल्पितं लोकं नयति । य एव विद्वान्प्राणं वेद । न हाम्य प्रजा हीयते,
अमृतो भवति । तदेव श्लोकः -

उत्पत्तिमार्यानि स्थानं विभुत्वं धैव पञ्चधा ।

अन्यात्मं चैव प्राणस्य विज्ञायामृतमश्नुते ।

विज्ञायामृतमश्नुते इति ’ ॥

अथ हैनं सुकेशा भारद्वाजः पप्रच्छ । ‘ भगवन्, हिरण्यनाभः
कौसल्यो राजपुत्रो भामुपेत्यतः प्रश्नमपृच्छत् । “ षोडशरुलं भारद्वाज पुरुषं
वेत्स्य ” । तमहं कुमारमब्रुवम् “ नाहमिमं वेद । यद्यहमिममवेदिषं कथं
ते नावक्ष्यमिति । समूलो वा एष परिशुष्यति, योऽनृतमभिवदति । तस्मा-
न्नाहाम्यनृत वक्तुम् ” । स तृष्णी रथमारुह्य प्रव्रजान् । त त्वा पृच्छामि
कासो पुरुष इति ।

तस्मै स होवाच ‘ इहैवान्त शरीरे सोम्य स पुरुषो यस्मिन्नेता-
षोडशरुल्य प्रभवन्तीति । स ईशाचक्रे ‘ काम्बिलहमुक्कान्त उन्कान्तो भवि-
ष्यामि, कस्मिन्वा प्रतिष्ठिते प्रतिष्ठान्यामीति ’ । स प्राणममृतम्, प्राणाच्छ-
द्दाम्, स्वम्, वायुं, ज्योतिं, आपः, पृथिवीं, इन्द्रियम्, मनः, अन्नम्, अन्नाद्दीर्घ-
म्, तपः, मन्त्रः, कर्मलोकः, लोकेषु च नाम च । स यथेमा नद्य म्यन्त-
नाना. समुद्रायणा. समुद्रं प्राप्यात्मं गच्छन्ति । भिद्येते चामा नामरूपे,
समुद्र इत्येव प्रोच्यते । एवमेवाम्य परिद्रष्टुरिमाः षोडशरुल्य पुरुषायणाः

पुरुष प्राण्यन्त गच्छन्ति । भिद्येते तासा नामरूपे, पुरुष इत्येव प्रोच्यते ।
स एषोऽक्लोऽमृतो भवति तदेष श्लोक —

अरा इव रथनाभौ फला यमिन्प्रातिष्ठिता ।

त वेद्य पुरुष वेद यथा मा वो मृत्यु परित्यथा । इति

तान्होवाच ' एतावदेवाहमेतत्पर ब्रह्म वेद । नात परमस्तीति ' ।

ते तमर्चयन्त ' त्व हि न पिता योऽम्माऋमविद्याया पर पार तार
यसीति ' । नम परमऋषिभ्यो नम परमऋषिभ्य ।

(प्रश्नोपनिषद्, प्रश्न १ मंत्र १-७ प्रश्न ७, प्र.

३, म, १-४, १०-११ प्र, ६)

३६ ब्रह्मजिज्ञासा ।

ॐ ब्रह्मवादिनो वदन्ति -

वि कारण ब्रह्म कुन स्म जाता जीवाम तेन च न मप्रतिष्ठा ।

आधिष्ठिता तेन सुखेतेरेणु वर्तामहे ब्रह्मविदो यवम्भाम् ॥

काल स्वभावो निश्चिर्त्यदृच्छा भूतानि योनि पुरुष इति चिन्त्यम् ।

मयोग एषा न त्वात्मभासादात्माप्यनीश सुखदुःखहेतो ॥

ने यानयोगानुगता अपठ्यन्तेवात्मशक्ति स्वगुणानिमृदाम् ।

य राग्णानि निविलानि तानि सान्नात्मयुक्तान्यधिष्ठत्ये ॥

* * * * *

एतज्ज्येय नित्यमेवात्ममस्य नात पा वेदिनय हि किञ्चित् ।

भोक्ता भोम्य प्रेरितान् च मत्वा सर्वं शोक्तं लिखि र ब्रह्ममेवत् ।

* * * * *

म्वदेहमराणि कृत्वा प्रणव चोत्तरारणिम् ।
 ध्याननिर्मथनाभ्यासादेव पश्येन्निगूढवत् ॥
 तिलेषु तैल दधनीव मपिराप श्रोतम्बरणीषु चाग्नि ।
 एवमात्मात्मनि गृह्यतेऽसौ सत्येनैव तपसा योऽनुब्रूयति ॥
 सर्वव्यापिनमात्मान क्षीरे सपिरिवापितम् ।
 आत्मविद्यातपोमूल तद्गोपनिपत्परम् ॥ तद्गोपनिपत्परम् ॥
 (श्वेताश्वतर अ १)

३७ राजयोगः ।

पृथि याप्तेजोऽनिलम्बे ममुत्थिते पञ्चात्मके गोगुणे प्रवृत्ते ।
 न तस्य रोगो न जरा न मृत्यु प्राप्तस्य योगाग्निमय शरीरम् ॥
 लघुत्वमारोग्यमलेलुपत्व वर्णप्रमाद मरसाष्ठव च ।
 गन्ध शुभो मूत्रपुरीषमल्प योगप्रवृत्ति प्रथमा कर्त्तित ॥
 यर्ध्व बिम्ब मृदयोपट्टिष्ठ तेजोमय भ्राजते तत्सुधातम् ।
 तद्गात्मतत्त्व प्रममीक्ष्य देही एव कृतार्थो भवते वीतशोक ॥

* * * *

यो देवोऽग्रां योऽप्सु यो विश्व भुवनमाविवेश ।
 य ओषधीषु यो वनम्पतिषु तस्म देवाय नमो नम ॥
 शृण्वन्तु त्रिंश्रे अमृतस्य पुत्रा आये भामानि त्रिंश्यानि तस्यु ।
 वेदाहमेत पुरुष महान्तमादिर्यवर्णं तमस परस्तात् ॥
 तमेव विदित्वातिमृत्युमेति नान्य पथा विद्यतेऽयनाय ॥

(श्वेताश्वतर अ २, ३)

३८ विराड्वर्णनम्

सहस्रशीर्षा पुरुष सहस्राक्ष सहस्रपात् ।
 स भूमिं विश्वतो वृत्वात्यतिष्ठद्दशागुलम् ॥
 पुरुष एवेद- सर्वं यद्भूत यच्च भव्यम् ।
 उतामृतत्वम्येशानो यदन्नेनातिरोहति ॥
 सर्वत पाणिपाद तत्सर्वतोऽक्षिशिरोमुखम् ।
 सर्वत श्रुतिमहोके सर्वमावृत्य तिष्ठति ॥
 मबन्द्रियगुणाभास मवेन्द्रियविवर्जितम् ।
 सर्वम्ब प्रभुर्माशान सर्वम्य शरण बृहत ॥
 अप्राणिपादो जवन्तो ग्रहीता पश्यत्यक्षु स शृणोत्यङ्गं ।
 स वेत्ति वेद्य न च तन्यास्ति वेत्ता तमाहुरस्य पुरुष महान्तम् ॥
 अणोरणीशान्महतो महीयानात्मा गुहाया निहतोम्य जन्तो ।
 नमरकु पश्यति र्वातशोको घातु प्रमादान्महिमानमीशम् ।

(श्वता उत्तर अ ३)

३९ ब्रह्मोपासना ।

माया तु प्रकृति विद्यान्मायिन तु महेश्वरम् ।
 तन्यावयवमूर्तस्तु न्यास सर्वमिदं जगत ॥
 यो देवाना प्रभवश्चोद्भवश्च विश्वाधिपो रदो महापि ।
 हिरण्यगर्भं पश्यति जायमानं नो बुद्ध्या शुभया मयुनक्तु ॥
 नैनमूर्ध्वं न निर्यन् न मध्ये परिजप्रभन् ।
 न तस्य प्रतिमा अस्ति यम्य नाम महच्छ ॥

न सदृशे तिष्ठति रूपमस्य न चक्षुषा पश्यति कश्चनैनम् ।
हृदा हृदिस्थं मनसा य एनमेवं विदुरमृतामते भवन्ति ॥
मा न स्तोके तनये मा न आयुषि मा नो गोषु मा नो अश्वेषु रीषिषु
वीरान्मा नो रुद्र भागिनोऽववीर्हविष्मन्त सदभिस्त्वा इवामहे ॥

* * * *

एकौ वशी निष्क्रियाणा बहुनामेकं बीजं बहुधा य करोति ।
तमात्मस्य येऽनुपश्यन्ति धीरस्तेषा सुखं शाश्वतं नेतराणाम् ॥
यो ब्रह्माण विदधाति पूर्वं यो न वेदाश्च प्रहिणोति तस्मै ।
तच्छ देवमात्मबुद्धिप्रकाश मुमुक्षुर्वै शरणमह प्रपद्ये ॥

यस्य देवे परा भक्तिर्यथा देवे तथा गुरौ ।
तस्यैते कथिता ह्यर्था प्रकाशान्ते महात्मन ।
प्रकाशान्ते महात्मन इति ॥

सर्वभूतस्यमात्मान सर्वभूतानि चात्मनि ।
सपश्यन् ब्रह्म परम याति नान्येन हेतुना ।

(श्वेताश्वतर अ ४, ८, - वैबल्य म १०)

४० तदहरेव प्रव्रजेत् ।

अथ ह्येन जनको वैदेहो याज्ञवल्क्यमुपसमेत्योवाच ।
' भगवन्, सन्यासं ब्रूहीति '
स होवाच याज्ञवल्क्य ' ब्रह्मचर्यं परिसमाप्य गृही भवेत् । गृही
भूत्वा वनी भवेत् । वनी भूत्वा प्रव्रजेत् । यदि वेतरथा ब्रह्मचर्यदिव प्रव्रजेद् गृ-
हाद्वा वनाद्वा । अथ पुनरवती वा वती वा स्नातको वाऽस्नातको वा, उत्सला-
शिको वा गदहरेव विव्रजेत्तदहरेव प्रव्रजेत् ।

(जावालोपनिषद् म. ४)

४१ गर्भवैराग्यं ।

पूर्वयोनिमहस्याणि दृष्ट्वा चैव ततो मया ।
 आहार विविधा भुक्त्वा पीता नानाविधा मत्ना ॥
 ज्ञातश्चैव मृतश्चैव जन्म चैव पुन पुन ।
 यन्मया परिजनम्याय वृत कर्म शुभाशुभम् ॥
 एकाकी तेन दृष्ट्येऽहं गताम्ने फलभोगिन ।
 अहो दुःखोऽहो मग्नो न पश्यामि प्रतिक्रियाम् ॥
 यदि योन्या प्रमुच्येऽहं तत्प्रपद्ये महेश्वरम् ।
 अशुभक्षयकर्तारं फलमुक्तिप्रदायकम् ॥
 यदि योन्या प्रमुच्येऽहं तत्प्रपद्ये नारायणम् ।
 अशुभक्षयकर्तारं फलमुक्तिप्रदायकम् ॥
 यदि योन्या प्रमुच्येऽहं तत्प्रपद्ये योगमय्यसे ।
 अशुभक्षयकर्तारं फलमुक्तिप्रदायकम् ॥
 यदि योन्या प्रमुच्यामि व्याये ब्रह्म सनातनम् ॥
 अथ योनिद्वारं संप्राप्तो यन्त्रेणापीड्यमानो महता दुःखेन ज्ञातमा
 ब्रह्म वैष्णवेन वायुना संप्रष्टस्तदा न स्मरति जन्ममरणानि, न च कर्म शुभा
 शुभं विन्दति ॥

(यथावन्निपदू मध ५)

४२ कर्तारं विद्यात् ।

न वाच विनिज्जामीत वक्ता विद्यात्, न गन्ध विनिज्जामीत घ्रातार
 विद्यात्, न रूप विनिज्जामीत रूपविद विद्यात्, न शब्द विनिज्जामीत

श्रोतारं विद्यात्; नाक्षरसं विजिज्ञासीताक्षरसविज्ञातारं विद्यात्; न कर्म विजिज्ञासीत कर्तारं विद्यात्; न सुखदुःखे विजिज्ञासीत सुखदुःखयोर्विज्ञातारं विद्यात्; नानन्दं रतिं प्रजातिं विजिज्ञासीतानन्दम्य रतेः प्रजातेर्विज्ञातारं विद्यात्; नेत्या विजिज्ञासीतैतारं विद्यात्; न मनो विजिज्ञासीत मन्तारं विद्यात् । ता वा एता दशैव भूतमात्रा अधिप्रज्ञम्, दश प्रज्ञामात्रा अधिभूतम् । यद्धि भूतमात्रा न म्युर्न प्रज्ञामात्रा म्युः; यद्वा प्रज्ञामात्रा न म्युर्न भूतमात्रा म्युः ।

[कौपीतकि अ. ३ म. ८]

४३ वासनामालिन्यम् ।

~ ~ ~ ~ ~

लोकवासनया जन्तोः सास्त्रवासनयापि च ।
 देहवासनया ज्ञानं यथावन्नैव जायते ॥
 शुभाशुभाभ्यां मार्गाभ्यां वहन्तीं वासनासरित् ।
 पीरुषेण प्रयत्नेन योजनीया शुभे पथि ॥
 जन्मान्तरशताभ्यस्ता मिथ्या मसारवासना ।
 सा चिराम्यासयोगेन विना न क्षीयते क्वचित् ॥
 अज्ञानमुभनाकारा घनाहंकारशालिनी ।
 पुनर्जन्मकरी प्रोक्ता मलिना वामना बुध् ॥
 अधीत्य चतुरो वेदान्तर्वशात्वाण्यनेकश ।
 ब्रह्मत्त्वं न जानाति तर्षी पाकरस यथा ॥

(मुक्तिकोपनिषद्)

४४ जन्मसाफल्यम् ।

~ ~ ~ ~ ~

ॐ ईशावाम्यमिदं सर्वं यत्किञ्च जगत्या जगत् ।
 तेन त्यक्तेन भुञ्जीथा मा गृवः कम्य म्विद्धनम् ॥

सुर्वेवेहे कर्माणि जिजीविषेच्छत० ममा ।
 एव त्वयि नान्यथेतोऽस्मि न नर्म लिप्यते नरे ॥
 अमुर्या नाम ते लोका अन्धेन तमसावृता ।
 तास्ते प्रेत्यामिगच्छन्ति ये के चात्महनो जना ॥
 तदेजति तत्रैजति तद्दूरे तद्वन्तिके ।
 तदन्तरम्य सर्वम्य तद्दु सर्वम्याम्य बाह्यत ॥
 यन्तु सर्वाणि भूतान्यात्मन्येवानुपश्यति ।
 सर्वभूतेषु चात्मानं ततो न विजिगुप्सते ॥
 याम्मिन्मर्वाणि भूतान्यात्मैवाभूद्विजानत ।
 नत्र को मोहः क शोक एरुत्वमनुपश्यत ॥

स पर्यगाच्छुद्धमकायमज्जगमन्नाविर० शुद्धमपापविद्धम् ।
 कविर्मनीषी परिभू स्वयभूर्यासात० यनोऽर्थान्यदधाच्छाश्वतीम्य मगाम्य ॥

अन्य तम प्राविशन्ति येऽविद्यामुषामने ।
 तनो भूय इव ते नमो य उ विद्याया० रता ॥

अन्यदेवाहुविद्ययान्यदाहुगविद्यया ।
 इति शुश्रुम धीराणा ये नस्तद्विचचक्षिरे ॥

विद्या चाविद्या च यन्मद्वेदोभय० स ह ।
 अविद्यया मृत्युं तीर्त्वा विद्ययामृतमश्नुते ॥

हिग्णमयेन पात्रेण मत्स्यस्यापिहिन मृत्वम् ।
 नत्व पृषत्तपावृणु मत्स्यभर्माय दृष्टये ॥

ज्ञेयं नय मुपथा राये अम्माम्निश्चानि तेव वयुनानि विद्वान् ।
 युयो यम्मग्नुहुराणमेनो भूयिष्ठा ते नम उक्ति विधेम ॥

४५ वंशः

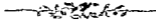
- ५ -

अथ वंश । पीतिमार्षीपुत्र शत्यायनीपुत्रात्, कात्यायनीपुत्रो गौतमीपुत्रात्, गौतमीपुत्रो मारद्वानीपुत्रात्, भारद्वानीपुत्र पाराशरीपुत्रात्, पाराशरीपुत्र औपम्वतीपुत्रात्, आपस्वतीपुत्र पाराशरीपुत्रात्, पाराशरीपुत्र वात्यायनीपुत्रात्, शत्यायनीपुत्र कांशिनीपुत्रात्, कांशिनीपुत्र आलम्बी पुत्राच्च वैयाघ्रपटीपुत्राच्च, वैयाघ्रपटीपुत्र काष्ठीपुत्राच्च मार्षीपुत्राच्च, मार्षीपुत्र आत्रेयीपुत्रान्, आत्रेयीपुत्रो गौतमीपुत्रात्, गौतमीपुत्रो भारद्वानीपुत्रात्, भारद्वानीपुत्र पाराशरीपुत्रात्, पाराशरीपुत्रो वात्सीपुत्रात्, वात्सीपुत्र पाराशरीपुत्रात्, पाराशरीपुत्रो वाकीरणीपुत्रात्, वाकीरणीपुत्रो वाकीरणीपुत्रात्, वाकीरणीपुत्र आर्तभागीपुत्रात्, आर्तभागीपुत्र शौङ्गीपुत्रात्, शौङ्गीपुत्र साकृतीपुत्रात्, साकृतीपुत्र आलम्बायनीपुत्रात्, अलम्बायनीपुत्र आलम्बीपुत्रात्, आलम्बीपुत्रो जायन्तीपुत्रात्, जायन्तीपुत्रो माण्डूवायनीपुत्रात्, माण्डूवायनीपुत्रो माण्डूरीपुत्रात्, माण्डूरीपुत्र शाण्डिलीपुत्रात्, शाण्डिलीपुत्रो राभीररीपुत्रान्, राभीररीपुत्रो भालुकीपुत्रात्, भालुकीपुत्र क्रौञ्चिकीभ्याम्, क्रौञ्चिकीपुत्रो वेदभृतीपुत्रात्, वेदभृतीपुत्र मार्गनेर्यापुत्रात्, मार्गनेर्यापुत्र प्राचीनयोगीपुत्रात्, प्राचीनयोगीपुत्र सार्जीवीपुत्रात्, सार्जीवीपुत्र प्राश्रीपुत्रादापुरि वामिन, प्राश्रीपुत्र आसुरायणात् । आसुरायण आसुरे, आसुरिर्याज्ञवल्क्यात्, याज्ञवल्क्य उद्दालकात्, उद्दालकोऽरुणात्, अरण उपवेशे, उपवेशे रुश्रे, रुश्रिर्वाजश्रवस, वाजश्रवा जिह्वावतो वा योगात्, जिह्वावाश्राधयोगोऽसिताद्वार्षगणात्, असितो वार्षगणो हरिताल्कश्यपात्, हरित कश्यप शिल्मात्कश्यपात्, शिल्प कश्यप कश्यपान्नेघ्रवे । कश्यपो नैधुर्विवाच, वागाभिषया, अभिषयादित्यात् । आदित्यानीमानि शुक्लानि यन् ५पि वाजसनेयेन याज्ञवल्क्येनाख्यायन्ते । समान-

मा सांजीवीपुत्रात्, सांजीवीपुत्रो माण्डूकायने, माण्डूकायनिमाण्डल्यात्,
 माण्डल्यः कौत्सात्, कौत्सो माहित्ये, माहित्यिर्वाग्मस्तथायात्, वाग्मस्तथाया
 शाण्डिल्यात्, शाण्डिल्यो वात्म्यात्, वात्म्य कुश्रे, कुश्रियज्ञवचसो राज-
 स्मन्वायनात्, यज्ञवचा राजस्मन्वायनस्तुरात्कावपेयात्, तुरः कावपेयं प्रजाप-
 ते, प्रजापतिर्व्रतण, ब्रह्म म्ययंमु । ब्रह्मणे नम ॥ ॐ शान्तिः ३ ॥

उपनिषदन्तर्गतानि सुभाषितानि ।

- १ समूलं वा एष परिशुष्यति योऽनृतमभिव्यदति ।
- २ सत्यमेव जयति नानृतम् ।
- ३ नायमात्मा बलहीनेन लभ्य ।
- ४ त्रियाधानं ब्रह्मविदां वरिष्ठ ।
- ५ यान्यनप्रधानि कर्माणि तानि सेवितव्यानि नो इतराणि ।
- ६ अद्यतेऽस्ति च भूतानि तस्मादन्न तदुच्यते ।
- ७ असन्नेव स भवति असद् वृहोति तैद् वेत् ।
अस्ति ब्रह्मेति चेद्देद सन्तमेन ततो विदु ।
- ८ रसो व स । रस होवाय लघ्वानदी भवति ।
- ९ युवा स्यान्साधुयुवाध्यायक । आशिष्ठो द्रिष्टो बलिष्ठ ।
- १० अन्न न निन्द्यात् । तद्रमतम् ।
- ११ यदेव विद्यया करोति श्रद्धयापनिषदा तदेव वीर्यवत्तर भवति ।
- १२ न त्रै देवा अन्नन्ति न पिबन्ति । एतदेवामृतं ऋष्या तृप्यन्ति ।
- १३ अथ बलं क्रतुमयं पुरय । यथा क्रतुरस्मिहोके पुरुषो भवति तथेत प्रत्य भवति ।
- १४ पुरयो वाव शश । अथ यत्तपो दानमार्जयमहिंसासत्यश्च नमिहिता अस्य दक्षिणा ।
- १५ तथ इह रमणीयचरणा अभ्याशा ह यत्ते रमणीया योनिमापद्येरन् । अथ य इह कपूयचरणा अभ्याशा ह यत्त कपूया रमणीया योनिमापद्येरन् ।
- १६ आचार्याद्धैव विद्या विदिता साधिष्ठ प्रापतीति ।
- १७ यद्वाहनाभिविष्यन्न धर्मो नाधर्मो ज्येष्ठापिष्यन्न सत्यं नानृतं न साधु नासाधु ।
- १८ तस्माद्ययपि बहुविधचित्तो भवति नायमस्तौत्येधेनमाहुः ।

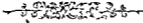
- अथ यद्यल्पाविच्छिन्नवान्भवति तस्मा एषोत शुश्रुषन्ते ।
 १९ तस्माद्य इह मनुष्याणां महत्तां प्राप्नुवन्ति ध्यानापादांशा इवैव
 ते भवन्ति ।
 २० बलं चाव विद्वानाद् सृय ।
 २१ पदा वै करोति, अथ निस्तिष्ठति ।
 २२ अथ यद्यज्ञ इत्याचक्षते ब्रह्मचर्यमेव तत् ।
 २४ न वै सशरीरस्य सतः प्रियाप्रिययोरपहतिरस्ति । अशरीर
 चाव सन्तं न प्रियाप्रिये स्पृशतः ।
 २५ आहारशुद्धौ सत्त्वशुद्धिः । सत्त्वशुद्धौ ध्रुवा स्मृतिः । स्मृतिलभे
 सर्वग्रन्थीनां विप्रमोक्षः ।
 २६ असतो मा सद्गमय । तमसो मा ज्योतिर्गमय । मृत्योर्मासृतां गमय ।
 २७ द्वितीयाहं भय भयति ।
 २८ तदेतत्प्रेयः पुत्रात् प्रेयो विन्नात् प्रेयोऽन्यस्मात्सर्वस्मादन्तरतं
 यद्यमात्मा ।
 २९ अथ योऽन्यां देयतामुपास्तेऽन्योसावन्योऽहमस्मीति, न स वेदः
 यथा पशुरेवं स देवानाम् ।
 ३० तदेतत् क्षत्रस्य क्षत्र यज्जर्मः ।
 ३१ यो वै स धर्मः सत्यं वै तत् ।
 ३२ कामः संकल्पो विचिन्विता अज्ञा धृतिरधृतिर्हार्थाभिरित्येत्
 सर्वं मन एव ।
 ३३ अमृतत्वस्य तु नाशास्ति चिन्तेन ।
 ३४ आत्मनस्तु कामाय सर्वं प्रियं भवति ।
 ३५ आत्मा धा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो तिदिध्यासितव्यः ।
 ३६ सर्वं तं परादाद्योन्यचात्मनः सर्वं वेद ।
 ३७ अयमात्मा सर्वेषां भूतानां मधु । अस्यात्मनः सर्व्याणि भूतानि मधु
 ३८ पाण्डित्यं निर्विद्य चान्येन तिष्ठासेत् ।
 ३९ यो वा एतदक्षरं गार्ग्यविदित्वाऽस्माद्दोषात्प्रेति स कृपण
 यो वा एतदक्षरं गार्ग्यं विदित्वाऽस्माद्दोषात्प्रेति स ब्राह्मणः ।

- ४० एष ह्येव परम आनन्द । एतस्यैवानन्दस्यात्यान्ति भूतानि
मातामुपजीवन्ति ।
- ४१ यथाशरीरं यथाचारं तथा भवति । साधुशरीरं साधुर्भवति ।
पापशरीरं पापं भवति । पुण्यं पुण्येन कर्मणा भवति पापं पापेन ।
- ४२ अथो यत्त्वाहुः काममय एवायं पुरुष इति । स यथाकामो
भवति तत्कृतुर्भवति । यत्कृतुर्भवति तत्कर्म कुरुते । यत्कर्म कुरुते
तदभिसंपद्यते ।
- ४३ मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह नानेयं पश्यति ।
- ४४ तमेव धीरो विज्ञाय प्रज्ञां कुर्वीत ब्राह्मणम् ।
नानुध्यायाद्ब्रह्मशाब्दान् वाचो विग्लापनं हि तद् ।
- ४५ तमेवैकं जानथ आत्मानम् । अन्या वाचो विमुञ्चथ ।
- ४६ पूवं विहासं प्रज्ञां न कामयन्ते । किं प्रज्ञया करिष्याम ? ।
- ४७ तमेतं वेदानुचयनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति यत्नेन दानेन तप
साऽनाशनेन ।
- ४८ येनेदं सर्वं विजानाति तं केन विजानीयात् ।
- ४९ एतद्दे परमं तपो यद्वाहितस्तप्यते ।
- ५० वाचं धेनुमुपासीत ।
- ५१ हिरण्यमयेण पात्रेण सत्यस्यापिहितं मुखम् ।
- ५२ कुर्वन्नेवेह कर्माणि जिजीविषेच्छतं समा ।
- ५३ यस्यामतं तस्य मतं, मतं यस्य न वेद स ।
- ५४ वैश्वानरं प्रविशत्यतिथिर्ब्राह्मणो गृहान् ।
- ५५ न विज्ञेन तर्पणीयो मनुष्यः ।
- ५६ अतिदीर्घं जीवितं को रमेत ।
- ५७ अपि सर्वं जीवितमल्पमेव ।
- ५८ श्रेयश्च श्रेयश्च मनुष्यमेतं तो संपरोत्य विधिनक्ति धीरः ।
- ५९ दूरमेते विपराते विपुञ्जी अविद्या या च विद्येति ज्ञाता ।
- ६० न सापरायं प्रतिभाति बालम् ।
- ६१ नेवा तरुणं मतिरापनेया ।

- ६२ नाधिरतो दुधरिताग्नाशान्तो नासमाहितः ।
नाशान्तमानसो यापि प्रजानेनेनमाप्रयात् ।
- ६३ नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यः ।
- ६४ क्षुरस्य धारा निशिता दुरत्यया । दुर्गे पथस्तत्कवयो वदन्ति ।
- ६५ परांचि खानि द्यतृणत्स्वयंमू । तस्मात्पराइ पश्यति नान्तरात्मन् ।
- ६६ म एवाद्य म उ श्वः ।
- ६७ न प्राणेन नापानेन मर्त्यो जीवति कश्चन ।
इतरेण तु जावन्ति यस्मिन्नेतापुपाश्रितो ॥
- ६८ तमात्मस्थ येऽनुपदयन्ति धाराः ।
तेषां शान्तिः शाश्वती नेतरेषाम् ।
- ६९ भयादस्याग्निस्नपति मयात्तपति सूर्यः ।
मयादिदृश्च वायुश्च मृत्युर्धावति पञ्चमः ॥
- ७० तां योगमिति मन्यन्ते स्थिरार्मिन्द्रियधारणाम् ।
- ७१ नैद् वाचा न मनसा प्राप्तुं शक्यो न चक्षुषा ।
- ७२ तेषामसौ विरजो ब्रह्मलोको ।
न येषु जिह्वमनृत न माया चेति ।
- ७३ नमः परम ऋषिभ्यः । नमः परमऋषिभ्यः ।

उपनिषत्पाठावलि-टिप्पणी ।

——
ईशावाग्यामिदं सर्वम् (ईश०)

न्यक्तेन भुंजीथाः—त्याग पूर्वकं भोगं भोग्यम्.

अंतस्त्यागी यद्भिःसंगी लोके विचर राघव ।

मा गृधः कस्य स्विक्रनम्—(१) कोष्ठनि पक्षु धननी छुट्ठा नहिं राभ.

(२) तृप्यु नहिं राभ, कार्पु के धन केनूं छे ?

शतं समाः ' पुरुषो याव यज्ञः ' छ. शुभ्रो.छान्दोग्य अ. ३.

असुर्याः—आसुरी असुर्याः ओषो पक्षु पाठ छे. तेनो अर्थ ' अंधेन तमसा-
धृताः ' नी साये सरभावा.

तद्दूरे तद्वन्तिके. गीता—' दूरस्थं चान्तिके च तत् '

यस्तु सर्वाणि भूतानि इ. सर्वमृतस्थमात्मानं सर्वभूतानि चात्मनि ।
ईशते योगयुक्तात्मा सर्वत्र समदर्शनः ॥ गीतासु.

याथातथ्यतोऽर्थान् व्यदधात् सर्वं पदार्थोर्नी परोपर अवस्था छसके
छरीछे. वेदनां गृहसमद ऋषि ओष न छटे छे -विश्वं तद्द्रं यद्वन्ति देवाः
आधुं विश्व भंगयभय छे कार्पु के देवा रक्षणु छरी ग्या छे.

अविद्या—अभ्युदयनं साधन.

विद्या—निश्चेयस्तु साधन.

अविद्या नो अर्थ अज्ञान नहिं पक्षु भुंउपोपनिषदभानी अपरा विद्या.

हिरण्यमय पात्र विश्व सत्य, ओषके प्रेयसु अने प्रेयसु (छ छ शुभ्रो.)

अग्ने नय ' सुपथा '—साध्य पवित्र होय तो साधन गये तेषु आसे ओषो-
प्याव ऋषिने पभं नथी. आ मंत्र अगस्त्य ऋषिने छे, अग्नेद मं.१ सू.

१.८९ मंत्र १.

पशुवेदं मंडितानो छेस्यो अभ्याय ते छशोपनिषद्, भीजं छपनिषदो
'भाक्शोभाना छे, आ ओषु' मंडितोपनिषद् छे नथी पधारे महत्त्वनु गणाय छे.

किमेतद्यक्षामिति (केन०)

ततो द्विव विदां चकार । सरभावे प्रोक्ताऽन्येनैव सुहाताय प्रेषः(कठ)

ઠઠવહો ૧.

દક્ષિણાસુ નીચમાનાસુ. સતિ સતમી
 વૈશ્વાનર. પ્રવિદાતિ ઇ. 'શાન્તિ' અને 'ઉદક' પદો ભેવડો અર્થ સૂચવે છે
 ત્રિભિરેત્ય સર્ધિ—કાયા વાચા અને મનની એકતા રાખીને
 નાયમસ્તીતિ ચૈકે । મરખાવો—ઉત્તેમાહુર્નેવો અસ્તીત્યેનમ્ (ઋગ્વેદ)
 ઘરાણાં વર—વગેખાનો (શીત્તે) વર એટલો જ અર્થ નથી વરોનો
 ૨૨ પદમવગ એવો પણ આવ છે
 જીવિષ્યામો યાવદ્દાશિષ્યાસિ ત્વમ્—મત્યુની સત્તા નીચેલુ ઇવન
 નચિકેતાન્ કન્વિજ્ઞો નથી

યસ્મિન્નિદ ઇ યસ્મિન્ મહતિ સાંપરાયે યદિદ વિચિકિત્સન્તિ તદ
 દ્વહિ જે પદ્યોક મનથી જાનવિને આની ચર્ચા થાય છે તે જ્ઞાન કરો

નાન્ય તસ્માન્નચિકેતા લુર્ણાતે—મગસાન્ ગદગથાર્થ કહે છે કે આ
 અનિલુ પોનાલુ વા વ છે 'શ્રુતેર્ચનમિદમ્' પણ એમ લેવાની જરૂર જ છે
 એવુ નથી માપુમ આવેલમા આતુ—પોનાલુ નામ કન્યાગીને—બોલી શકે
 છે ' નચિકેતાને ધીન્તુ ધ્યુ ન્તેવુ નથી' એમ નચિકેતા પોને પણ કહી
 શકે જના બાધ્યધગ મ્દે છે તેમ લેવામા પણ વાધો નથી

કઠવહો ૨

ધ્રેયન્ પ્રેયસ્—દૈવાસુરસ્તપદ્ધિભાગ (ગીતા)

પ્રિયાન્ પ્રિયરૂપાંશ્ચ કામાન્—મમ' મ તે માધુમને સ્વભાવન જ 'પ્રિય'
 હોય છે અને મમને ન હોય તો એને પ્રિય એવુ મન આદિલુ ૩૫ ધાગ્ય
 મરી શકે છે તેથી પ્રિયરૂપ છે

ન સાંપરાય પ્રતિભાતિ 'ચાલમ્'—આનલુ લક્ષણુ શુનિ પોને જ
 આપે ઠ—પ્રમાથન્ત વિત્તનોહેન સુદમ્ ।

આશ્ચર્યો વના ઇ મગખાવો ગીતા—આશ્ચર્યવત્પદ્યતિ ઇ.

અતન્યપ્રોક્તે ગતિરત્ર નાસ્તિ અતન્ય એટલે સાધાગ્યુ માધુમોના
 જેવો જ એના માધુમુ કહેતુ મમ આવતુ નથી પ્રોક્તા અન્યેનવ મુજા
 નાય પ્રેષ્ટ ઇક્ષ્મણી ગુ તે શુરો જ (અન્ય) છે અદિ ગતિને મદને
 અગતિ' એવુ પણ પદ પાડી શકાય છે તેનો ઉપયોગ કરી ગાઠામરો
 આના પણ અર્થ કરી શક્યા છે

સત્યધૃતિઃ—નચિકેતસે પોતનો 'સત્ય' આગળ ઠોરથો નહીં તેને કિદેશીને આ વિગેપણ છે. તેથી એ લાસના પ્રચલિત 'સત્યાગ્રહી' નો પર્યાય છે.

કઠવહ્લી ૩.

તદ્દિષ્ણોઃ પરમં પદમ્ આ ગન્તે માક્ષાત્ ઋગ્વેદમાનુ અવનગ્ણુ છે. તદ્દિષ્ણોઃ પરમં પદં સદા પદ્યન્તિ સૂરયઃ જાનિએ (સૂરયઃ) વિપ્લુતુ ને પરમ પદ દ્વમેષ (સદા) જુએ છે. ગીતામા પણુ તદ્દામ પરમં 'મમ' એવા ગન્તે દેખાય છે. તેના બાધમા નાકગચાર્ય તદ્દામ 'પદં' પરમં મમ 'વિષ્ણોઃ' આણુ યુવક કી ગયા છે. ઋગ્વેદથી ગીતા સુધીના જાનની આખંદ પર પમ આના વચનો કવચથી ન્પદ દેખાય છે

પ્રાપ્ય ઘરાશ્ચિયોવત—(ઘરાન્) જાનિએને મેળવીને સમજા વેએા. ' મેળવવાના પરાં જાણી લેવો' આનો અર્થ તિલક મહાગાજ કું છે

દુર્ગ પથસ્તત્ 'દુર્ગ પન્થાન તમ્' એમ બાધ્યકાઠે બાધ્યમા લૈકિક બાધમા ફેરવી લીધુ છે. પણુ 'પથસ્' એ જુનો ધંદિક નન્દ છે નપુ મક 'પયસ્' જેવા " આતસ્યુ કવયો મહસ્પથ " (ક્રાગ્વેદ), આ વાક્ય " પથસ્ " શબ્દને માટે તેમ જ એકદર બાધાસામ્ય અને વિચારગામ્ય માટે જેવા કાવક છે અમારો રજતા " સુગ " કં એની પ્રાર્થના ક્રાગ્વેદમાં ધબી વાર આવે છે ' સુગ " વિગદ " દુર્ગ ".

ધુરસ્ય ધારા " અસિધાગવત"—મત્તંહરિ.

કઠવહ્લી ૪.

તદેતદિતિ મન્યન્તે—જાનિએ ' તે આ ' એણુ પમ્મ શુખને વિરે માને છે. માક્ષાત્ આખ આગમ જોઇ મકે છે. ન તત્ર સૂર્યો માતિ સરખાવે, (ગીતા) ન તત્રાસતે (સૂર્યો) ન શર્જાકો ન પાવક ।

મુલક (?)

બ્રહ્મવિદ્યાં સર્વવિદ્યાપ્રતિષ્ઠાં—અધ્યાત્મવિદ્યાત્રિયાનામ્—(ગીતાસુ). જ્યેષ્ઠપુત્રાય—અન્નત્ર (ધાન્નેજ્યમા) જ્યેષ્ઠપુત્રાય પિતા પ્રદૂષાત્ પ્રણાયાય ઘા અન્નેગસિને । જ્યેષ્ઠ પુત્રને અક્ષર પમ્મથેાજ નિચરે જ વિદા કહેરી એણુ વાક્ય આવે છે.

દીનકો હ ઘે મહાશાલ શાનમ એ એમ મહાન મતલબ (શાલા) અવર્તક આચાર્ય હતા

સગ્વેદાદિને અપરા વિદ્યા મ્ગી છે તેમ જ ગીતામા ડ્રેગુણ્યવિષયા વદા એના ભૂમરે છે તેથી ઉપનિષે (અને ગીતા) એ સગ્વેદની સામે બહ હવુ અથવા સગ્વેદ વિેની પૂજ્ય બદ્ધિ જે વખતે એાગી થઇ હતી તે વખતે લખાએના હતા હતાદિ અનુમાને અંતિહાસિકા કાઢે છે પણ એવી વેદની નિહા તેા વેદમા જ મ્ગે છે સ્વચ્છે અક્ષરે પરમે યોમન્ યસ્મિન્ દેવા અધિ વિશ્વે નિપેદુ યસ્તચ વેદ કિમૂચા કરિણ્યતિ । સગ્વેદ એના એમ અક્ષર ઉપર આધાર મ્ગે છે જે મર્વ વેવેનુ આધિવાન છે એ એક અક્ષર ને નથી બાલુના તે સગ્વેદને રહને શ મ્ગે ? એ જ અમગ્નુ જ્ઞાન તે પરા વિદ્યા એમ અદિ પણ મ્ગુ છે એ બ્યાનમા મ્ગ્યા છે

મુહક (૨)

इम लोक हीनतर या विशन्ति-

अर्ण पुण्ये मर्त्यलोक विशन्ति (गीता)

' उपवसन्ति वरण्ये જ નનમા મ્ગીને નિક્ષા ઉપર નિવાઈ કમ્બારાએને ઘણા ઉપવાસ ' થના હમે ।
નાસ્ત્યરુત વૃત્તેન ઇતિ વિચાર્ય નિવેંદમાયાન્ ।

મુહક (૩)

વિષ્ણુતાચ્ચ વેદા વદ બધાને માટે ખુદના ઇ અર્થ ગૂઢ હોવાથી હમએના છે (હ્રદસ્-કાએના) એ બૃહ પ્રાણાપાના વ્રીહિયર્થો તપસ્ય ધ્રુદ્ધા સત્ય વ્રહ્મચર્ય વિધિચ્ચ । સપિની મર્વ ઇહીનુ સાગ આના આવી મ્ગુ પ્રાણાયામ કન્વાને માગ પ્રાણાપાન વેઠએ યજ્ઞે માટે (આદાર શુદ્ધિને માટે) વ્રીહિયવ વેઠએ અને તપ આદિ પણ હોય પગી વધારે શ એમ્ગે ?

મુહક (૪)

ज्योतिषा ज्योति (गाता) ज्यातिषामपि तज्ज्याति ॥ આ સમ્બો ખૂબ સગ્વેદના છે કુત્સ સપિ પા દેનીને ઉદ્દેરીને મટે છે -હવ ધ્રોષ્ટ જ્યોતિષા જ્યોતિરાગાન્ । આ ઉપરથી વેદિ ઉપાની મ્ગના આની સકશે

મુંડક (૫).

બ્રહ્મચર્યેણ નિત્યં- નિત્યં શબ્દ ' સત્ય ' વગેરે અધ્યાત્મિક માથે લેવો જોઈએ. સત્યાદિ ધર્મ નિરૂપવાદ પાળવા જોઈએ એ ' મહામત ' છે અને એથી જ આત્મા મેળવી શકાય છે.

મુંડક (૬).

તપસો વાપ્યલિંગાત્ । તપસ્ ' અલિંગ ' ન હોવું જોઈએ. અલિંગ એટલે કદેશકીન અથવા ગાનકીન. મીના અને અશાસ્ત્ર ચિહિત કહે છે. લિંગ અને શાસ્ત્ર પર્માય જ છે. વેદાન્ત એટલે વેદનો છેડો અથવા વેદનું ખૂન એવો અર્થ નથી. ' વેદનું રહસ્ય ' એવો અર્થ છે. અન્ત શબ્દનો રહસ્ય, એ અર્થ પ્રસિદ્ધ છે.

ઘર્કાર્ષિ મંપ્રદાય મંસ્થાપક આચાર્ય, એવો અર્થ કરવો યોગ્ય લાગે છે. ઉપનિષદની શરૂઆતમાં ગુરુપરંપરા આપેલી છે. શૌનક ઋષિને ' મહાશાલ ' એવું વિશેષણ જોડ્યું છે તેથી આવો અર્થ વધારે યોગ્ય છે. ઘર્કાર્ષિ એટલે ધર અને ઋષિ એવા પણ અર્થ છે જ. અને તે પણ અહીં છોડવાના નથી.

શિરોમત્=બ્રહ્મચર્ય. આ અર્થ અને એવા બીજા પણ કેટલાક નવાન છે. તેથી વિચારણીય છે.

ત્રિસિરીય-વેદાનુશાસન.

પ્રજાતન્તુ મા વ્યચ્છેત્સીઃ પ્રભનો ધારો વૃદ્ધા નહિં દે. પ્રગની ભળ તેમાર કર એ જુદું અને પ્રગનો ધારો વૃદ્ધા નહિં દે જુદું. એમાનો ફરક ધ્યાનમાં રાખવો જોઈએ. વળી પ્રભ શબ્દના આતરિક અર્થને માટે માંડુઓપનિષદ્માતું નીચેનું વાક્ય ઉપયોગી છે.-ઉત્કર્ષતિ હ વૈ જ્ઞાનસંતતિમ્ ।

ભૃગુચર્યા.

વત્પ્રયત્ત્યભિસંવિશન્તિ । પ્રયન્તિ (કર્તા), યત્ (કર્મ), અભિસંવિશન્તિ (ક્રિયા). પ્રયન્તિ (પ્રત્યા) ' શત્ ' વર્તમાન રૂદ્ધા છે. (નપુંસક ઘ. ઘ.)

' પરમે વ્યોમન્ ' વૈદિક શબ્દો છે. હદ્યને પરમાદ્યાશ કહે છે. વ્યોમન્ (સત્તમી).

છાન્દાગ્યે અ ૫ જાનશ્રુતિ

જાનશ્રુતિ ઘોષવિખ્યાન

સમદિવા મૂર્ધધિમય જેવું અથવા સ્વર્ગયોગ મુક્તી

કન્નર દનમ્=ક ડ અરે દનમ્

વૃતાય વિજિતાય । વૃત્ત+અય+વિજિત ચતુર્થા વૃત્તયુગ ની પામે ચાર
અકનાગો જેણે જીત્યો છે તે વૃતાયવિજિત

અધરેયા સયન્તિ । અધરે અયા સયન્તિ એના માણસને નીચેના પણુ
પામાઓ એટલે પ્રેતા (ત્રણ અકનાગો) દાપર (એ અકનાગો) અને
કલિ (એક અકનાગો) જીત્યાનું ફળ મળતુ આ એમ સમતનો ઉ વેષ છે.
ચાગ આકડા વાગો પામે જેણે જીત્યો તેને નીચેના ત્રણ મળતા ત્રણ આકડા
વાગો પામે જેણે જીત્યો તેને નીચેના એ છત્યાદિ એમ જ રૂઝુ ઋષિને રાગનું
મર્મ પુખ્ય મને છે અથવા,

વૃતાય વિજિતાય એટલે વૃતાય અયાય વિજિતાય એની સતિ સતમી
ની માધક સતે ચતુર્થા સમજાવી કૃત (પામે) જીત્યો હોય તો, એવો અર્થ
યસ્તદ્વેદ યસ્ત વેદ સ (તે રૂઝુ) યત્ (જે) વેદ (જાણે છે) તદ્ (તે માન)
ય (જે પુરૂષ) વેદ (જાણે છે)

યતારે ગ્રાહણસ્થાન્વેષણા આઠણો ધૃષ્ટિની સુષ્ટિમા-જગોમા-ગટે છે મનુ
ખની સુષ્ટિમા-સડેશ વિગરેમા-નથી રહેતા
પામાન કાપમાણ ઋષિના આલ્ય સ્વરૂપ વિરે વધારેમા વધારે પરાણ કાપ
ના કરી છે

ત્વ નુ મગય સારથિ એના અસ્વજી માણસને જોઈને ત્વ થી વાર કરે છે પણ
એટલામા જ એને શકા આવી તેથી 'મગવ' મ્હરિતે સમોધે છે

શદ્ ! નેકા ઋષિની અનાવર વૃત્તિ (છાં જ ર વ. ૧૪ શુભો)
સ્વપ્ન થાય છે વગી રાગની પ્રહાની પરીક્ષા કરનાનો પણુ હેતુ છે. પંચા
વગેરે આપતિ વિદ્યા મેગવવાનો પ્રયાસ કરનારને 'શદ્' એ વિશેષણ
યોગ્ય જ છે

છાન્દોગ્યે અ ૪ સત્યજ્ઞાન

વદ્ અહ ચરન્તો પરિચારિણી કીમન્ડ કરાગ્યર્થ આનો અર્થ એવો
લખે છે - પોનાનરથામ અતિથિ વગેરેની મેમામા મશગુલ મહેતી તેથી
તાર જોત જાખવા તરફ માર ખાન ન મધુ ફેગલાક આ શબ્દો ઉપગમી

જાવાલા વેશ્યા હોવાન અતુમાન મ્હે છે તેમ હોય તો પણ જે તત્ત્વ મટેવાનુ છે તેમા વાધો આવતો નથી તલ્લુ બધિકસ્વાધિક ફલ જેવુજ અય છે નેતદ્રાક્ષણો વિચક્તુમર્હતિ બ્રાહ્મણ્યની પરીક્ષા સત્ય ઉપમ્થી મ્થી છે

આનાર્યાદ્વિવ વિદ્યા વિદિતા ઇ સમ્પાવો તતો હેવ વિદાન્વકાર (કેત) ગુરમેવામિગન્હેત્ (મુડક) પ્રોક્તાન્વ્યેનૈવ જુજ્ઞાનાય (કઠ)

छान्दोग्य अ ४ उपकोसल०

અપ્રોચ્યૈવ પ્રવાસાચત્રે જુરનો વમ્પુન ઉપકોસલ સલ્લુથી રધાં છે નાનો શિવ હતો તેથી એને ન રગ આરી અને પોને જુગપલ્લિને જવામ આપ્યા વગર આયા ગયા એમા પણ હેતુ તો માર ન બ્રહ્મજ પામેથી બ્રહ્મજાન મેમ્સીને તે ઉપમેમનન આપવાનો જીશ હતો પણ ઉપમેશન તે ન સમજી નમ્પો સહ વ્યાધિનાનમ્પિનુ દુષ્ટે ઉપમેસને સત્યાબ્દ શઙ મ્પો

छान्दोग्य अ ५ प्राणसवाद

યસ્મિન્ ઉનાન્તે । સતિ સતમી શરીર પાપિષ્ઠતરમિવ દ્દ્યેત । સપિતી પાપતી ં પનામા નમ્પાબ શારીરિઁ અરુપતા પણ આવતી દેખાઈ છે નાયમાત્મા વલહોનેન લમ્બ્ય । વલ્લ વાવ વિજ્ઞાનાદ્ મૂય ઇ વામ્પો ઉપમ્થી સપિતા વલ્લ મનવાન તત્ત્વજ્ઞાતની ં પના આવે છે

बाला वमनस भावसशाअतो सु । છે

પ્રાણ શબ્દનો અર્થ નર્વ જિવો થાય છે તેમ ચતુસ્ ં શ્રોત્ર ઇ શબ્દનો અર્થ સર્વ દર્શિય થતો નથી એવુ મન્લુ મતાવે છે પ્રાણો હોયે તાનિ સર્વોણિ માવતિ

छान्दोग्य अ ६ सूड ११

મહાશાલા મહાશ્વોત્રિયા ઇ મનન શુવિમપન મનરાય નર્વત્ આ નાણો ઠી પગિપ્ બરાબ છે

ન મે સ્તેનો જનપદે આદર્શ ગત્યનો નમુનો છે
 ન સ્તેન કાઠણ કે ન કાર્ય શીમાન કોષે કૃપણ થાય છે તારે ગરી
 બો વોગ થાય છે

નાવિદ્યાન્—શિક્ષણનો પ્રયાગ ખતાવે છે ન સ્વેરી સ્વેરિણી ફુન
 દુરાચરણની જવાબદારી મુખ્યત્વે પુરોની છે, સ્ત્રિયોની નથી

તે હ સમિન્પાણય એવા અમ્હનિષ્ટ આચાર્યો, પણ (અથવા તેથી જ)
 એવા નમ્ર થઈને શુઝ પામે જાય છે તેનું સુદર ચિત્ર છે નમ્રત્વેનોત્તમન્ત- ।

તાન્હાનુપનીયેવ શ્રેત્રિય બ્રાહ્મણોની મર્યાદા રાખની, ગળ કર્તવ્ય સમ
 જે છે તેથી ઉપનયન કર્યા વગર વિદ્યા કહે છે

છાન્દોગ્ય ૬ શ્લોક ?

સહ દ્વાદશવર્ષ । ૧૨ વર્ષ સુધી ગહ જોષ કે સત્યકામ ની માણક
 પોતાની મેળે જ ડોકરો વિદ્યા બ્રહ્મણની ઇચ્છા ખતાવશે છેવટે ૧૫ વર્ષ
 થયા બાદ પિતાથી ન ગેવાણુ શિક્ષણસાન્વનો મુદ્દા

અસ્મત્કુલોન કુલાભિમાન જગૃત કરીને વિદ્યાપ્રેમ હત્યન્ન કરે છે

બ્રહ્મવધુ વેદાધ્યયન નગરનો બ્રાહ્મણ તે બ્રાહ્મણ નથી પણ બ્રાહ્મણને
 ‘બ્રાહ્મ’ (કે પુત્ર’ છે.) તેનો બ્રાહ્મ (અથવા બાપ) બ્રાહ્મણ છે તેથી તે
 બ્રાહ્મણ કહેવાય વસ્તુન યથા ષાષ્ટમયો હસ્તી યથા ચર્મમયો મૃગ । યદ્ય
 વિષ્ણોઽનર્થીયાનહ્યસ્તે નામ વિમ્નતિ ॥ મનુ

બ્રહ્મવધુ શબ્દથી જાત્યાભિમાન જગૃત કર્યો છે

મહામના અનુચાનમાની સ્તન્ય । યુતિન્દસિંઘીની પરીક્ષા પાસ કરી
 ને આવેલા તરણ (વીસ પચીસ વર્ષ પહેલાના) આવા જ હતા, કહેવાય છે
 વિદ્યાથી વિનય આવવા જોઈએ તેથી શિક્ષણને માટે જુનો શબ્દ ‘વિનય’ હતો

ન જ્ઞેનૂન ભગવન્તસ્ત પતદ્વેદિપુ ભગવાન શુ ઇમે જ આ જ્ઞાન ન
 હોવુ જોઈએ કારણ કે આ જો તેઓ જાણના હોત તો કશ્ય મે નાવહ્યન્
 મને કેમ ન કહેન । શુઝ જગની શિખની નિષ્ઠા દેખાઈ આવે છે કારણ કે
 શુઝ તો “યદિ વિજ્ઞાસ્યામ સર્વે હ ધો વશ્યામ ” (મદ્ધોપનિષદ) “સર્વે”
 કહી કહેને ખાલી થનારા હતા બાધ્યમર શમ્ભુચાર્ય સંધે છે—

અવાચ્યમપિ મુરોત્યંભાવમયોવીત્પુનર્ગુરુકુલ પ્રતિ પ્રેવણમયાત્ શુશ્નો શેપ

ન કહેવા લેખ્યે. છતાં ફરી ગુરુકુળમાં મોકલશે એવી ખીકથી, કહે છે. શંકરાચાર્ય ના વખતમાં 'ધર્મની ગ્લાનિ' કષ્ટ જ હતી. તેમની વખતમાં ગુરુકુળોની કલ્પના ઉપરના જેવા ભાષ્ય ઉપરથી થાય છે. નહિં તે આ શિવાય જૂઠી કલ્પના કરી શકાત.

छान्दोग्य ब्र. ६ खण्ड ५-७.

पोडशकलः पुरुष । पंचदशाहानि मासीः ।

માણુસની ૧૬ કળા કલ્પી છે. ચંદ્રની કળા ઉપરથી એ કલ્પના કરી છે. પણ અહિં એવો મત પ્રકટ થયો છે કે સામાન્યતઃ ખાદ્યા વગર માણુસ વધારેમાં વધારે ૧૬ દિવસ રહી શકે. તેથી ૧૫ દિવસનો ઉપવાસ કલ્પો-ગાન કરાવવાને માટે આવો ઉચ્ચ પ્રયોગ હોકરા ઉપર કરવાને બાપ તેમાર બાપ છે.

तस्मात्स्य विज्जवायिति विज्जवायिति । प्रक्षरषु पूर्वं कर्मा पञ्ची
અંત્ય શબ્દોની પુનરાવૃત્તિ કરવાની ઉપનિષદોની પદ્ધતિ છે. પણ અહિં આ પુનરાવૃત્તિમાંથી જૂઠું પણ બાવ નીકળે છે. પ્રાયોગિક ગાન એ જ સાચું ગાન છે. એવું ગાન થયા પછી શંકા રહેતી જ નથી.

छान्दोग्य ब्र. ६ खण्ड २-१६.

सति संपद्य 'सत्' भां-ध्वरतत्त्वमा भणा नरुनि, सुमुधावरथाम
આત્મા અક્ષમાં ભણે છે. એવી ઉપનિષદની ઉપપત્તિ છે.

समुद्रात्समुद्रमेव नदीभ्यो समुद्रमांथी आवे छे (समुद्रं न पाणी मेध
દ્વારા બુનિ પર પડે છે) અને સમુદ્રમાં જ નળ છે.

पेषीयमानः अक्षरसः प्ररी इरी पीवाते. पञ्च अदिः पीता.

જોવાપેતં વાચ કિલ્લ 'દ્વદં' સ્ત્રિયતે, ન 'જોવઃ' શ્વે હોડેલું 'આ' શરીર મરે છે છતાં તે અમર જ છે.

ध्रुवत्स्य तर्कं न्या राभी नय छे त्या अक्षનો પ્રાંત શરૂ થાય છે.

अन्तादानाम आ वाच्य मे वार आच्यु छे. પહેલી વાર અંત એટલે ઉપરનો ભાગ. અને બીજા અંત ગાંધનો અર્થ છેટલો ભાગ.

पंडितो मेधावो आचार्ययान्पुरग्व वेद्. આ ઉપરથી શિષ્યની તર્ક-શક્તિ ઉપરાંત ગુરુની આચાર્યશક્તિ બતાવી છે.

ઘાઙ્ઘનાસિ સંપદતે, મનઃ પ્રાણે, પ્રાણઃ પરસ્વ્યાં દેવતાયામ્ । આ મત્યુનો આધ્યાત્મિક અર્થ છે.

સત્યેનાત્માનમંતર્ધાય સત્યતુઃ અપ્સર પહેરનાર નિર્ભય છે. એની સામે ભૌતિક તસ્વે પણ નિર્ભય પડી જાય છે.

છાન્દોગ્ય ઝ. ૭ સ્વણ્ડ ૧-૩.

તેન મૌપસાંદ તે જાણીને મારી પામે આવ એટલે મને પૂછ.

બ્રહ્મવિદ્યા મુંડકોપનિષદ્માંની સર્વવિદ્યા પ્રતિષ્ઠા બ્રહ્મવિદ્યા નહીં, પણ અપરા પ્રજ્ઞેદાદિ સમજાવી.

છાન્દોગ્ય ઝ. ૭ સ્વણ્ડ ૮.

एको बलवान् आकम्पयते । बल नो अर्थ શારીરિક હોવા ઉપરાત આધ્યાત્મિક છે.

उत्थाता भवति जल ज न होय तो माजूस इतिने इमो ज नयी यज शकतो. પ્રજી ગુરુએવાદિની તે વાત જ ક્યાં ?

उपासत्ता भवति पासे आवे छे, गुइने प्रिय थाय छे.

विज्ञाता भवति यक्ष ज्ञे विज्ञानतुं साधन छे. અને સાધકને સાધ્ય કરતાં પણ સાધન વધારે મહત્વનુ હોય છે, તેથી બલ વિજ્ઞાનથી શ્રેષ્ઠ છે.

છાન્દોગ્ય ૮.

यमात्मानमन्विष्य सर्वांश्च लोकानाम्रोति सर्वांश्च कामान् । વિભૂતિના લોભથી બ્રહ્મવિદ્યાની ઇચ્છા દેવોને અને આસુરોને થઈ.

किमिच्छन्तायवास्तमिति शुं ઇચ્છીને (બત્રીસ વર્ષ મુખી) તમે રહ્યા છો ? બત્રીસ વર્ષને અંતે તો ગુરુને પૂછવાનું મન થાય છે.

यत्त एतदुपनिषद्: छ. यत्तरे जेटसा आवा उपनिषद्वाजा यशे.

आसुरो यत ! ज्ञेयानामां शक्षा नयी, दोइसेवान्नी लागशी नयी त्याમની વૃત્તિ નથી તે આસુરો છે.

असुराणां उपनिषत् । शक्षसोतुं शस्त्र, प्रेतस्य शरीरम् । भरी ज्ञे-
सातुं शरीर, अथवा (आ शोडोनी इत्यना प्रभाजे) आत्मा छयतो न होवा
धी प्रेतस्य शरीरम् એટલે આ આપણું (છવતું) શરીર. એને શક્ષમારે છે
અને તેથી ('અમું લોક') સ્વર્ગ મળે છે એમ માને છે. તુંકામાં " अयं
लोकः नास्ति परः " (કઠ) એવું આ આસુરી ઉપનિષદ્ છે.

ભય આ તત્ત્વજ્ઞાનમા માણુમને નિર્ભય કરવાતુ સામર્થ્ય નથી
નાહમત્ર ભોગ્ય પદ્યયામીતિ । મને આમા આનંદ દેખાતો નથી-ક્ષેમ
દેખાતો નથી

વૃહદારણ્યક અ ૧

બ્રહ્મ એટલે શાસ્ત્રજ્ઞના પપમા પગ્ગત્તિ
સ નેવ યમન્વત્ । તેનાથી કામ ન થઇ શક્યુ તેથી મદદને માટે
સદ્‌મતી તરીકે સુપ્રિયાદિની વત્પત્તિ થએલી
ગણના કરેથો મધ (Guild) કરીને રહે છે
શોદ્ર વર્ણમસ્તુજત પૂષણમ્ । ૨૬ સર્જીની આ ક પના અત્યારના
આપણા અત્ય નેની માથેના નર્તનની માથે કેવી મધ મેમે છે? ૨૬ પોત
વર્ણુ' છે જે મૂનાતા ઉપર આપણુ ામ આન છે તે પોતે શુદ્ધ છે
અવલીયાન્ વલીયાસમાશસતે ધર્મેણ યથા રાજા યવમ્ । જેમ મળ
ના સદાચ્ચથી મેધ નિર્ભય પણ પ્રવગ્ની સામે જીવી શકે છે તેમ ધર્મના
માદાચ્ચથી મનહીન માણુમ મનવાનને ડતના ધરૂં છે (શાશસત જેતુમ્)
યતો ધર્તસ્તતો જય
યો વૈ સ ધર્મ સત્ય વૈ તત્ । મત્ય ત જ ધર્મ છે નાસ્તિ સત્યાત્પરો ધર્મ

વૃહદારણ્યક અ ૩ બ્રાહ્મણ ૧

યજ્ઞેન ર્જિજે યજ્ઞ મર્થા
સ્વમેવ બ્રહ્મચારિણમુવાચ । પોતાના શિષ્યને જ શુદ્ધ માત્રવા મ્પતી
પોતાના ગાન વિનેતી નિગ અચન છે કે કોઈની રજ્જ લીધા વા શિષ્યને જ
માથે નજ જના કહે છે
સામધ્રવા શિષ્યતુ નામ મામવેદતુ અધ્યયન કરના
નમો વય બ્રહ્મિષ્ઠાય કુર્મ ગોત્રામા યવ યવ સ્મ । 'યવ' અધિમ
બનાવે છે
ગોત્રામા યવ' માત્રવ મ્પતી નિ મત્ય અને નિર્ભય રિયતિ આ
વિનેદ ઉપરથી દેખાય છે

વૃહદારણ્યક અ ૩ બ્રાહ્મણ ૮

તૌ ચે મે વશ્યતિ ઇ મારા સનાતનો જે વાનવ મ્પ વત્યામ આરે તે આવા
બ્રહ્મવાદી (અષ્ટોષ) ને તમે ન જ છતી શકો અત્યાર સુધી સાન વિદ્યા

નાએ પ્રથમ પૂઠેલા છે એમા ગામીએ પણ એક પ્રથમ પૂઠેનો ફરી ગામીને ઉભી થાય છે અને એની ક પના પ્રમાણે નિસ્તર કરે અથવા પ્રથમ પૂઠે છે ગામીના પ્રસાનો વ્યાય વાગવ મ્ને આપ્યો, છતા આગમ સામ્ય ઉભા થયા છે અને તેમનો તેમના અલકારને લીધે નાગ થયો છે અટન ગામીએ કહેતુ સાચુ નીવડ્યુ છે કે આના પ્રસાનો વ્યાય આપી શકે તે માણુમ અત છે કાશ્યો વા વેદેહો વા કાશી અને વિદેહ દેશના ક્ષત્રિય પ્રમિક્ષ હતા જેમ ઉપરના ક્ષત્રા ઉપરથી કુરુપચાલ ના બ્રાહ્મણો પ્રસિક્ષ હેમાય છે અપરસ્મે ધારયસ્વ ખીલુ ગાણુ ધાગણુકર ગામીની સીગૃતિ જોઈને ક પના થાય કે તે પણ કાશી અથવા વિદેહની ઉત્ત્રપુત્રી હશે' એતેમ્ય પર્વતેમ્ય હિમાનય ઉપરથી દ્વદતો મનુષ્યા પ્રશસન્તિ પરમેશ્વરની સત્તા નીચ જ દાનની યતની કે શ્રાદ્ધાદિની પ્રસાનો થાય છે ખાકી જેઆ પ્રશ્નિસ્તુ ગામન નથી સીમગતા તેઆ યગ દાન આદિને નથી વખોડતા' ઉર્ષાનપ્ત્રી પચ્ચ ત્વપૂષ્પુ' આપાનો આ અક નમુનો છે

અવિદિત્યા જુહોતિ યજતે ઈ સગ્ખાવો મનમ્વિતુ નચન 'વ્યાયગી આતમ તત્ત યીન્ધે નહીં ત્યાલગી સાધના સર્વ' વ્તુગી

કૃષ્ણ અને બ્રાહ્મણ । વિદ્યા અવિદ્યા, શ્રેયસ પ્રેયન્ સમાજના એ જ વિભાગ કર્યા છે કૃષ્ણના ફલહેતવ । બ્રાહ્મણસ્ય વિજ્ઞાનત ઈ ગીનાવચનોમા પણ આજ જે વિભાગો સ્વીકાર્યા છે કૃષ્ણ કૃષ્ણને દ્યાને પાત્ર કોપનિહનો મદ' । અને બ્રાહ્મણ એને વક્ષ્ય કોપનિહનો ધીર' ।

ગૃહદારણ્યક અ ૪ બ્રાહ્મણ ૩

અગ્નિહોત્રે પઠેના ક્રોધનિખન જનકે અગ્નિહોત્ર સીમયુ' હતુ ત્યાજે અપિ યન્ન સ્વ પાણિર્ન વિનિર્જાયતે ગાઠ અધમસ્તુ વર્ણુર્ન છે આત્મીવાસ્ય જ્યોતિ અદારથી સરખીને અદર 'આત્મા સુરી આરી પ્ઠોન્ધ્યા એમ કંગવાનુ કારણ ઉપાસનાની દૃષ્ટિ છે અને અરુધ્વતી દર્શન ન્યાય કહે છે અરુધ્વતીની ક્રીણા તારો બનાવવાને માટે પડેલા મ્હોટા-ધૂન-તારા બતાવે છે અને ધીમે ધીમે અરુધ્વતી તરફ વેઈ જાય છે

ગૃહદારણ્યક અ ૪ બ્રાહ્મણ ૪

અન્તર્હૃદયે આકાશ તસ્મિન્-પરમે વ્યોમન્' વેદાનુચચનેન, યજ્ઞેન, ૧૧

દાનેન તપસાઽનાદાકેન આ આત્મપ્રાપ્તિના સાધનો છે. અનાશક તપસની સામે યુઽક્રતું ઑલંગ તપસ અને ગીનાતુ અદ્યાસ્ત્રવિહિત, ઘોરતપસ્ ।
 इत्यतः पापमकरणं । इत्यतः कल्याणमकरणम् नीतिदायने
 સત્તાવનારા પ્રજ્ઞનો નિકાલ ઇશ્વરગ્જાન દયા પછી માણુસને મળી આવે છે.
 शान्तो दान्त उपरत तितिक्षुः समाहितो भूत्वा-ज्ञानना अंतरय साधनो.
 નૈનં પાપ્મા તરતિ, સર્વં પાપ્માનં તરતિ । આ પાપને તરે છે (છતે
 છે), પાપ આને નથી તરતુ (છતતુ).

विदेहान् ददामि मां चापि सह दास्याय । ७/૧૬ યાગ્વલ્ક્યને સવાદ
 અહીં પૂર્ણ થાય છે. ૭/૧૬ પોનાતું બધું યાગ્વલ્ક્યને અર્પણુ કરે છે.
 સંન્યાસની પરમાવધિ થઈ છે. શિવાજી-રામદાસનો આધુનિક દાખયો સરખાયો.

बृहदारण्यक अ. ४. ब्राह्मण ५.

સ્ત્રી પ્રજ્ઞા—સ્ત્રીના જેવી બુદ્ધિવાળી. સાખ્યોએ પ્રકૃતિને સ્ત્રી ક'પી છે.
 अन्यद्वृत्तम् संन्यास.

અન્તં કરવાણિ ક્રમ્યંતો વિભાગ કરીને તમારા સ બધનો અંત આણું.
 उपकरणवतां जीवितम् धत्मीपुत्रोना ज्ञेयुं श्वन.

આત્મનસ્તુ કામાય સર્વં પ્રિયં મયતિ ।

આત્મનું નો અર્થ તાત્વિક છે. યાગ્વલ્ક્યના જેવી જ દલીલ કરીને
 લોકો સ્વાર્થ ઘટાવે છે, અને યાગ્વલ્ક્ય પરમાર્થ ઘટાવે છે એવો ફરક છે.

बृहदारण्यक अ. ५.

‘દામ્યત’ ઇ.—દેવો ભોગવત હોવાથી એમના મનમા ‘દ’ નો અર્થ
 ‘દામ્યત’ એવો સૂચ્યો. તેમજ અશુરોમા દયાની ખામી હોવાથી તેઓને
 ‘દયધ્વ’ એ અર્થ સૂચ્યો. મનુષ્યો ભોળી-કૃપણ-હોવાથી તેમને ‘દન્ત’
 (આપો) એવો અર્થ જણાયો. એમ એક જ ‘દ’ ના ત્રણ અર્થ થયા, અને
 એ ત્રણે સાચા જ હતા. એમ જ ઉપનિષદાદિ ત્રયોના અર્થતું ત્રણ જણવું.
 મેવગર્ભનામાથી એવોજ ઉપદેશ મર્ત સૃષ્ટિને થઈ રહ્યા છે—કેણુ સાબળે છે ?

ગીતાએ નરકના ત્રણ બારણા કહ્યા છે. કામ, ક્રોધ અને લોભ
 (અ. ૧૬). તેની સામે આ ઉપનિષદના ત્રણ સ્વર્ગના બારણા ખુલા થયા છે.
 કામ ની મામે દમ (ઇદ્રિયદમન), ક્રોધ ની મામે દયા અને લોભ ની
 મામે દાન. (જુઓ શાકરભાષ્ય)

ॐ तत्सत् ।

कठिनशब्दार्थ-कोश

अट्ट-कर्मधी पर, मोक्ष अथवा ईश्वर
 अञ्ज-मिलामो
 अगद-गद रोग-रहित, साजु
 अगा-गयो, रस्यो, चञ्च्यो
 अग्राह्य-(बुद्धि) ग्रहण न करी शके तेवु
 अग्न्य-अप्र अणी वालु, तीक्ष्ण
 अगार-रक्तो कौयलो, अगारो
 अच्छाय-छाया पडछाया वगरनु
 अजीर्यत्-जरारहित
 अणिमन्-सूक्ष्म तल्ल
 अणिष्ठ-अतिशय सूक्ष्म
 अणु-परम सूक्ष्म रत्न
 अर्षी-अणु(स्त्री)
 अतिजन-निर्जन, जगल
 अतिपेदु-(अति+पत्)
 अतिनतते-ओळगे छे
 अतिशेप-शिलक, बाकी रहेछु
 अत्यन्नाधी-(अति+नृञ् त्यजतु)
 अट्ट-नवळु
 अदा-चौरस , निर्दिष्ट
 अद्राश्म-(दृश्)
 अद्रस्य-(अट्टस्य)न देवी शक्राय तेवु
 अधराच्-दक्षिण दिशा तरफ
 अधस्तात्-नीचे
 अधिगम्-मेळववु
 अधिन्य-ज्या दोरी पडायेछु(धनुस्)
 अधी(अधि+इ) शीगवु, शीगववु, जाणवु
 समजाववु

अध्वन्-मागं
 अननूच्य (अन्+अनूच्य)
 अनन्तर-जेनी अदर कार्द पण नथी एवु
 अनन्द-नन्द सुग वगरनु
 अनवय-अवय दोष-रहित
 अनशत्-उपवासी, भूख्यो
 अनादर-बेदरकार, निर्दिष्ट, निर्मय
 अनादाक (ज्ञाननो)नाश न करे तेवु, षोपक
 अनाहिताग्नि-'निरग्नि' अग्निनी उ
 पासना न करनार
 अनुपान-(अनु) ग्राधा षठी (पान)
 पीवानु पाणी
 अनुप्रभूत-'अनुव्याप्त'--व्यापेछु, भरेछु
 अनुबुद्धिधरे-(अनु+बुध्, जाणवु)
 अनुप्राधी-(अनु+प्रच्छ्)
 अनुवच्-पठन करवु. अनु(गुरुना
 कहेवा 'प्रमाणे') वच् (बोलवु)
 अनुशास्-बोध आपवो
 अनुशासन-अध्ययन पढीनो रोध
 अनुसतन्-(सुधी) टक्वु अथवा लप्तावु
 अनुपान-अधीत, शिक्षित(अनु+वच्)
 अनूच्य-(अनु+वच्)
 अनुत-(नडत, क्रियात्मक सत्य) असत्य
 अन्तरा-चच्चे
 अन्तरिक्ष-स्पर्ग अने पृथ्वी वच्चेनो प्रदेश
 अन्तिमे-पाषे
 अन्तेवादिन्-पासे रहेनार सेवा कर
 नार शिष्य, गुरुने प्रिय शिष्य

अन्ध-गाढ
 अजाद-अज्ञ राजानर भोक्ता
 अन्धावत्त-‘अनुगत’ चोटाएल्ल
 अन्निष्य [अनु+इत्] शाश्वत योग्य
 अपापिद्ध-पापधी न विधायेत्
 अपाहृ-खट्ट करु
 अपिबन्ति-[या]पामे ठ
 अपिहात-[आप धा] टकाएल्ल
 अप्रमत्त-सायधान,स्वरदार, साचेत
 अप्रियवेत्ता-अणमत्तु मेळवनार अधवा
 चाणनार
 अपीत-(आप इ) लीन धवेल्
 अभिगम् -शरणे जतु
 अभिदु (तरफ अध्या मामे) दोटयु
 अभिष्ये विचार करपा, किमत समजनी
 अभिनद-अधाएल्ल, टकाएल्ल(अभिनद)
 नामनन्द-हरगातु
 अभिनदन यथन ‘ नयना पाग ’
 अभिप्रस्थापयन् हासीने
 अभिप्राप् पीन
 अभिमन् मानतु (अभिमान पूर्ण)
 अभिसधा-वचन प्रतिष्ठा
 अभिसमेत एकदु धएल्
 अभिसभविता मेळवनार
 अभिनदन् धा इग्न
 अभिर्षिष्मन् इच्छासाळा
 अभ्यारव्यात-आरोपित मर्गायत
 अभ्यास अभियाम,ओरतरफधी साधे
 अभ्यासन (अभि-आ धा) मळगेल्
 अभ्युन (अभि नव) करे
 (निधयपूर्वक)
 अभ्युवाद-(अभि+वद्)

अमनस्क-जेतु मन पोताना तागामा
 नयी एवो
 अमान-मात्रा-माप-वगरतु
 अय-पासो
 अय-आर
 अर्च-पूजयु, सेवा करी
 अर्चिमत ‘ दीतिमत’-प्रकाशमय+
 अर्च=अर्च=अर्च
 अर्थ वस्तुमान, पदार्थ
 अर्ह पूत
 अर्लिग ‘ अर्मात्रविहित --लिम-
 गात्रहीन निरुद्देश, निरर्थक, ज्ञानहीन
 अलूध (अदभ) रसिक, मर्मा
 अलोत्पन्त-(न विच्छेद कृतयन्त) एप्
 कापयु क्रेदतु
 अल्पमेधम्-मद बुद्धिवाळा
 अत्रथाय-(अत्रथा) नागरीन
 अमृत्य-सम करीने
 अवर इच्छु, नाच
 अवमध् साधतु
 अवसादयन् ‘ भवयन् देद’—
 अगारी असाक्-बोवा रहित
 अत्रथा-(अत्र+धा) नागयु
 अगती (वस)
 अर्चिषित्तिल मशय रहित
 अर्चित्तयस-भूय वेगरतु
 अरिगा (१) अज्ञान, (२) परम
 अव्यय रिताग रहित
 अत्रय अत्र काणागरतु
 अगातापा नून
 अर्गात स्वाधे (अग)
 अर्गात-अग (१)

अधुवे-(अश्) मेळववु
 अश्वतरी-घोडी, रत्नवर
 असविदानौ-'सविद अकुर्वाणौ'-(एक
 रीतानी साथे) भाषण पण न करता
 असमेद-(न पुण्यु) धारण, टक्यु
 असित-(सि, राघवु) न उघाएलो, स्वतन
 असुर्य-आसुरी
 असूर्य-सूर्य वगरतु, अधकारमय
 अस्नाविर-स्नायु वगरतु
 अस्नेह-चीकणाश वगरतु
 अहश्रेयस 'हु श्रेष्ठ' एवो (चर्चानो) विषय

आक्रम-जवु, चालवु
 आचामति-(आ+न्वम्), पावु
 आनायते-(आ+जन्)
 आश्रिणी-उपस्थितनी पनीनु नाम अथवा
 'साथे फरती' साथे फरी शकें एवी
 आतुर-उरठित
 आददीय-(आ+दा)
 आदेश-आज्ञा
 आप-(अप् न व)
 आपनेया-मेळववा लायक
 आप्तनाम-जेनी इच्छा तुत गर्द छे
 एवो निष्णाम
 वासि-पूर्णता
 आप्नोति-मेळवे छे
 आमन्-उदेशाने कहेवु
 आमलक-आमळा
 आयतन-आधार, घर
 आयम्-सचपवु, साणवु
 आय्यात्-गच्छेत् (आ+या)
 आयुक्त-नीमेले

आर्त्विष्य-' ऋत्विग् ' नु कर्म
 आवसथ-रहेठाण, निवास
 आविषेय-(आ+विश्)
 आविस्-ग्रहट, गुह्य, प्रकाशमय
 आवृत-ढकाएलु
 आशामते-कहे छे
 आस्ते-(आस्) रहे छे, वेत्ते छे
 आहु-(ह्रू)
 आह-लावतु, अर्पण करतु

इभ्य-गावत
 इष्टना-ईश
 इष्टापूत (इष्ट-पूर्त) इष्ट-यज्ञ वागादि,
 पूर्त-लोन सवाना कानो

इने-(यत्)
 ईळ्य-पूज्य
 इशान-स्वामी
 ईशावारय-(इश+आवासर) ईश्वरने
 रहेवा लायक (घर जेवु) अथवा इश्व
 रने पहरेवा लायक (कर्मजेषु)
 अथवा (इशान+वात्य वे लुटापघा)
 इश्वर वणे दकावा लायक
 इशियसि-तु राय कयी

उग्रपुन-शत्रिय
 उच्चकाम-(उत्+कम्) देहनाथी बहार जवु
 उच्छिष्ट-एट्टु
 उज्ज्य-ज्या दोरी वगरतु (धनुस्)
 उदच्-उत्तर दिशा नरक
 उदच-(उत्+अच्) हाकवु, हेई जवु
 उदधान-(१) पीनातु पाणी (२) कृषो

उदाराव-पाणीवाळी कथरोट
 उपकरणवत्-सामग्रीवाळु, सपत्त, समृद्ध
 उपतप्-पीडतु, तपावतु (ताव विगेरे)
 उपतापी-गीमार,
 उपनिधयति-आसरो ले छे
 उपनिपद्-रहस्य
 उपनिहित-पासे पटेल
 उपनेष्ये-(उप+नी) उपनयन करीशु
 उपप्रेषाय-पासे आष्यो
 उपरम्-उद पडतु, पुरु करवु, शात यतु
 उपरोक्ती -(उप+रुप्) आग्रह करवो
 उपसन्न -विधिपूर्वक दारणे गएलो.
 उपसमाधाय-(उप+स+आ+धा) सळ
 गाववा माटे गोडवतु
 उपससार-(उप+सु) पासे दारणे गयो
 उपाहृ-आरभ करवो
 उपास-उपासना, भक्ति
 उपेत्य-उपेया, उपैति(उप+इ.) दारणे जतु
 उपोदरगा (उप+उत्+रगा) हुमलो करवो
 उभय-दोणे
 उवास-(वस्)
 उशन्-(वस्) ' कामयमान '=श
 काम, भक्तिमार

उपनिधि-करोळीओ
 ऊर्ध्व-उध, उपर

फ्रन्-सगरेद अथम सगरेदमानो मय
 फले-दगर, रिना

एकविं-(१)सूत्रं,(२)रंभर(३)सप्रदाय
 प्रसंग आचार्य एवायन नीतिशास्त्र

एज्-कापडु, हिल्चाल करवी
 एधि-मन
 एनस्-पाप
 एमि-एयाय (इ)
 एपणा-इच्छा
 एतदात्म्य-आ ज रूपवाळु
 ऐक्षन्त-(ईक्ष्)

ओत (आ+वे)वणाएल, तागानी माफक
 ओपधि-वनस्पति विगेरे

औपनिपद-उपनिपद्मा वहेल शान

कदर्यं-कृपण
 कनीयम्-हानु, ओतु
 कर्मिन्-(सकाम) कर्मयोगी
 कल्प-धार्मिक विधि वहेनार वेदतु अग
 कला-अश
 कप्-गणतु
 काम-श्रुत, यथेष्ट, गमे तेडड
 कामभाजु-इच्छा मुजर भोगयनार
 कामपते-इच्छे छे
 काष्णांस-बोलाइतु
 क्रीट-ग्रीडो
 कुमार-याळर
 कुलीन-कुलमानो
 कुल्पाप-अइद (गराव)
 कुशल-आरोग्य, कल्याण
 कृत-(१) कर्म (२) करेल
 कृतात्मन्-जेणे आमाने (तापे) कर्षो
 छे णणे
 कृताय-कृतयुगनो ४ आरुटायाळो पाणे

वृत्तार्थ—'वृत्त्यवृत्त्य'

कोल—योर

कोश—आवरण, आच्छादन, देह

कतु—(१) यत् (२) सकल्प

कतुमय—(शुभाशुभ) सकल्पगी मरेछ

कथरग—(बु+अधस्+स्थ) नीच

पृथ्वी लोकमा रहेनारो

क्षु—(१) सारथि (२) द्वारपाल

क्षत्र—(१) भानिय (२) पराक्रम

क्षीणलोक—(स्वर्गादि) लोकमाधी

च्युत परल्ला

क्षीयन्ते—क्षय पाये छे

क्षुर—अश्वो

ग—(१) आकाश, (२) इन्द्रिय

गत्रोत—आगियो, आगियानो प्रकाश

ग्रन्थि—गाठ

गात्र—गायत्री छदमा करवानु

गायत्री—वैदिक छद

गुह—हृदय

गुहचर—हृदयमा फल

गृह—गुप्त

एध—तृणा रागवी

गोधर—विपय

गोत्र—रक्षण करना

चाशुप—आत्म सवर्षानु

धित—भेषु फलेउ, मेळवेउ

धिनुते—सप्रह करे छे

धिरजीविका—दीर्घायु

धीर्ण—(चर) आवरोछ

च्ययन्ते—नीचे पटे छे

छदत—इच्छा गुनर

छदस्—वृत्तौ वर्णन करनाउ वेदनु अग

जगन्—हिलचाल करतु

जगती—(१) एव वैदिक छद (२) सृष्टि

जग्ध—प्राधेउ

जघन्यमान—' हन्यमान ' हणतु

जनपद—राष्ट्र

जगन्ति—आणि करे छे

जव—वेग

जहाति—(हा) त्याग करे छे

जागत—जगती छदमानु

जातवेदस्—(जातानि वेत्तीत) सर्वश

जिजीविषेत्—जीवनामी इच्छा परखी

जार्यत्—जरावाळो, जरी जलो

जीवापेत—जीव सियायनु, जीवने

छोर्णने बीज

जुहुराण—जुगिल, वातु

जुहोति—(हु) हवन करे छे

ज्योतिष—ज्योत शान्त, वेदनु अग

ता—' तात ' रातु

तन्तु—धागो

तमस्—अंधार

तर्पणीय—तृत कराय तेवो

तित्तिभु—(तिज् स्वार्थे सद्) क्षमादील,

सहन करना

तिरोदधे—(तिरमन्धा) गुप्त यवो

तूर्य—एक वातु

त्यजेन—त्यागपूर्वक

नवी-वेदे, ऋग्यजु, राम
 निशाचिनेत-(स) नगचार (मशारे,
 मपेरे अने सात्रे) नाचिनेत
 अग्निनी उपामना करनार
 निष्टुण ष्ट वैदिक वृत्त
 नैष्टुम-निष्टुष उदमातु

 दश-उग करनार प्राणी, डास
 दक्ष-(त्रि जाग्रथ) आपो
 दक्ष-जापनार
 दशगिवात्-चेणे जोषु ठे ते
 दधुषु-(धृष घसतु, हिमत बालवी)
 दद्रम्यमाण-(द्रम्) दोडतो
 दयन्म-दया करो
 दवी-पळी
 दान्त-दमयुक्त, ईद्रिय दमन करनार
 दाम्यत-(दम्)
 दीत-विधिपूर्वक प्रवेश, दागल थनु
 दीप्त-बळतु, सळगेट
 दीर्घ-लातु, ने मानावाळु
 दुग्धदोरा-जेतु दुग्ध दोही लीषु ठे
 एवी माय
 दुरत्यथा-जेना उपरथी चालतु नठ
 ष छे एवी
 दुर्ग-दुर्गमनीय
 दृष्टये-दर्शनने माटे
 देवता-देवतु
 देवयान-देवोतो रस्तो, दिव्य मार्ग
 देव-देव सारणीतु
 दोगा-रात्रि
 शी-स्वर्ग
 धनमाना-योडुन धन

धातु-शरीरने धारण करनार पदार्थ-
 जेप ने अस्थि, मांस ई.
 धाना-वीज
 धामन्-तेज, स्थान
 धीर-बुद्धिमान्, ज्ञानी
 नमस्तुति-नम्रपानु वचन
 नमस्व-पूज्य
 ना-स्वर्ग
 नाचिनेत-अग्नि
 नानात्यय-बुद्धी बुद्धी जातनु
 नाभि-वैजानु मध्य
 नानार्थे-(द्वि, व) बुद्धा बुद्धा फळवाळी
 निकृत्तन-कापवानु हाथियार, नव
 निकृत्तन, नरेणी
 निदधो-(नि+धा)
 निदिध्यासस्त-(नि+ध्वाँ) सतत मननकर
 निधान-भंडार
 निधि 'मरानालादिनिधिशब्द' सूमी
 मा उद्याएला धन सवधीतु शास्त्र
 निभात्यसे-(नि+भल्) जोषु, जाणतु
 निमेष-क्षण
 निराकृत्य-वहार काडीने
 निरिन्द्रिय-ईन्द्रियहीन, नरळु, नि सत्व
 निरुक्त-व्युत्पत्ति शास्त्र, वेदनु अग
 निर्वेद-बटाळो
 निरुते-(नि+वृत्) पाळो आण्यो
 निर्दिष्ट-धार काडोड
 निष्-बठदार
 निष्कल-बला अद्य, अपवच-हीन
 निस्तुष्टान्ति-निपादगान्ति मेळवे ठे
 निहित-छपु रहेड
 न्यग्रोध-बडनु झाड

पचते-रघाय उ, नाग पामे छ
 पद्वीशानु-(पद्वीश पगनु रघन)
 पामे राधर्णी धानळ
 पाडतमन्यमान-पोताने पडित गणनाय,
 'आमसभावि'
 पता-पतागयु
 पथम-(न) रस्ता
 पथिन्-(पु) रस्तो
 परस्तात्-पेलीपार
 परान्तफाले-छेह्ण अन्तकाळमा (ज्यार
 पठी परा जम नर्था)
 परामृत-हमेशान माणे जीवतु (पर+अमृत)
 परापर-('पर' पण जेनी अवर छ),
 परात्पर, परमश्रेष्ठ
 पारव्यायो-देग्माय नणाय छ
 परिचर-सेवा-उपासना करधी
 परिचारिणी-सेविनी
 परिप्रवोचन्-महा कुयु दाप देछे
 परिभू-दधे रहेलो
 परियन्ति-भटने छे
 परितृक्ण-जेनो अवयव नपाइ गयो
 छे ते, छिन्नपाद छिन्नहस्ता वा
 पविशण-गिणन
 परिश्रुत-छिन्नगेमनस शुचि, अलह्ण
 पयगात्-तरफ गएलो, सवथापी
 पयाहनम-पूर्वकाम, जेना राम पूरा
 पड्या छे ते
 पयुपासते-चारे तरफ पामे जेमे छे
 पयैत्य-(परि+इ) पाछु आवीने
 पगदा-पादहु
 पत्ययते-पयैत परे छे चारे तरफ
 पाय छ

पस्ते-वहे छे, परित्र वर छ
 पश्चात्-पश्चिम तरफ
 पाद-एक नाणु
 पाप्मन्-पाप
 पाभन्-रस
 पावन-परित्र करनार (धाय)
 पितृ-श्राद्धरत्न 'श्राद्धरत्न बगर
 पितरो सवर्धना कर्मनु शास्त्र
 पिपासा-तरस
 पुरीष-मल
 पूसाहन-दिवसनो पूर्वार्ध
 पुपन्-(१) यूर्य (२) पापन (परमेश्वर)
 पूषणे-पौषण करनार
 पृष्ठ-पीठ
 र्पेयमान-पितृन् न्यून पातो
 प्रग्रह-लगाम
 प्रणय-अ वार
 प्रणोय-अपहाय त्यजान, (प्र+नुद)
 प्रतिचक्षे-(प्रति+क्षा) नणाव्यु
 प्रतिपद्-पौषहु मेळवहु
 प्रतिभाति-सजे छे
 प्रतिरूप-वरोवर, जेनु ने तर ज
 प्रतिष्ठा-जाधार, उचस्थान
 प्रतीक्षा-शात वस्तुनी आशा
 प्रतीच्य-पश्चिम तरफधी (र व)
 प्रतीत-ओळगता
 प्रस-आपे (प्र+दा)
 प्रत्येयाय-पाजे आथ्यो
 प्रद्राणक-अतिदरिद्री
 प्रधाभी-बहुत पुरुषज्यत्येन प्रधा
 भीत् र्शित् ।

प्रध्मायति—'शब्द कुर्यात्-विक्रोशेत्'
 (प्र+ध्मा)
 प्रमद—(प्र+मद आञ्जार्थ)
 प्रमाद—भूल
 प्रमाद्यन्—भूल करतो
 प्रया—जु, मरु,
 प्रवचन्—अध्यापन
 प्रविलीयन्ति—नष्ट थाय छे
 प्रवेदयन्ति—जाणे छे
 प्रवञ्—आगळ जु, प्रगति करवा,
 सन्यास लेवो
 प्रवाजिन्—सन्यापिन्
 प्रश्रांसतव्यम्—आदरसत्कार करजो
 प्रप्या—पूठनार, शिष्य
 प्रसाद—प्रसन्नता, स्वच्छता
 प्रसाधी—'सजन सन्ध वार्धा स्वधमा
 आव
 प्रमृत—फेलाष्ट, प्रसरेष्ट
 प्रमृष्ट—रजा मेळवेलो
 प्राग्—पूर्व दिशा
 प्रादुर्भू—प्रकट थु
 प्रार्थयस्व—[प्र+अर्थ] गाग
 प्रेल—[१] आगळ जईने [२] मरीने
 प्रेयस—प्रिय, व्हाळ
 प्रेष्ठ—प्रियतम
 प्रेष्यामि—'भरियामि'
 प्रोत—[प्र+ने] वणेउ [वाणानी माफर]
 प्रोष्य—[प्र+वस] नदर रतीने, प्रवास
 प्र-तोडी [करीने
 रत—गरेज
 रहुपात्रय—जेणे त्या [गानराने माट]
 र्गु अत्र रथाय छ एवा

वाणवन्ती—'शरी-'
 वाल—मूढ
 विभेति—वीण छे
 वृहत्—मोठ
 ब्रह्मजन्—ब्रह्ममाथी उत्पन्न थएलो अं
 ब्रह्मने—जाणनारी
 ब्रह्मन्—[१] पर ब्रह्म [२] ब्राह्मण
 [३] गान
 ब्रह्मधु—नामधारी ब्राह्मण
 ब्रह्मवादिनी—ब्रह्मपरायण, आसिक्,
 ब्रह्म चर्चा करनारी
 ब्रह्मसत्त्व—ब्रह्मनी बहर म्हेलो, ब्रह्मनिष्ठ
 ब्राह्मिष्ठ—श्रेष्ठ ब्राह्मण, परम शर्मा
 ब्रह्मोद्य—ब्रह्मादन ब्रह्मवादी
 भगव—भगवन्
 भग्नाध—[१] जेनी जाणमा भालो
 (भह्म) गयो छे एवो, अप
 ळा जेवो 'मददष्टि' [२]
 अथवा भद्राक्ष [औपरोषिक]
 भविता—धनार
 भाति—चळके छे, प्रकारो छे
 भार्या—स्त्री
 भाव—भाति
 भास—प्रभा, तज
 भी—यात्र
 भुजीया—[१] भोग [२] रक्षण कर
 भूतयोनि—भौतिक वृष्टितु आदिनारण
 ब्रह्मन्
 भूति—अम्युदय, ठोईव उजति
 भूयष्—[१] वधार श्रेष्ठ [२] फरी (अ)
 भुयिष्ठ—फरी फरी [फरेष्ट] वि.
 भिन्नचर्चा—भिन्नाधुंसि उपर निरांठ

भोग्य-भोगववानु
 मधवत्-समृद्धिमान् [इद्र]
 मन्त्रा-भेदु
 मटची-नीद
 मधुङ्गत-मध भेगु करनार [मधमाग्न]
 मत्-चित्तन परबु
 मनस्यति-विचार करे छे
 मनीषी-[१]नेनु मन पोताना ताग
 मा ठे एधो [२]मननो स्वामी,
 ज्ञानवान् [ईश्वर]
 मग्यमान-माननार
 मन्यु-[१]आवेश, [२]नीध
 मशर-मच्छर
 महप्य-पूजनीय
 महामनस-पोताने भोगे माननार
 मगाल-जेतो भोगे सप्रदाय [गा
 ला] छे एथा समदायप्रवर्तक आ
 नाय
 मांहमन्-महत्त्व, भोगद
 मदीयते-महिमा पामे छे
 मातारिश्वर-बाबु
 मानी-[४]माननार, [७]मानवान्
 मापयावचे-परितनार
 मीमासा-चर्चा गोध
 महूर्त-४८ मिनट
 मूर्धन्-मस्तक
 मेधा-धारण करवानी शक्ति
 मेधावत-शुद्धिमान्
 मेने-[मन्]
 यन्-[३]पूजनीय [परमेश्वर]
 यतुस-[१]यतुवदमानो मत्र [२]
 यतुवैद

यय-जय [अनाज]
 यथातथ्यत-व्यवस्थित जेनु जोईए
 तेषु
 युक्त-योग्य
 युयोधि-[युध लट्टु]
 योगभेम-[१] मेळरु अने साचवतु
 [सकार] [७] श्रेयस्
 रत-मगगुल
 रति-सहारीनु सुग
 राग-आर्त्तित्त
 रामा-स्त्री
 राशि-गणित गाल
 रिथ्यति-नाश पामे छे
 रै-परम सुग
 लक्ष्य-ताकेट डेकाण, निशान
 लब्ध-मेळवनार
 लभनीय-मेळवी शकाम तेतु
 लचण-माटु
 लिप्यते-लेषाष छे
 लोमद्-वाळ
 लोह-सोन
 लोहित-रक्त, लोही
 लयस-पत्नी
 लयुन-[१]विकास [२]ज्ञान [३]नर्म
 वर-[१]सत्पुरुष [२]आपेष्ट वरदान
 वराह-डुकर
 वरिष्ठ-अत्यंत व्यापक
 वरेण्य-स्वीकारवा योग्य
 वचंम्-तेन
 वर्ण-संगीत
 वशी-स्थामी, जेना तागामा वधु छे
 वप-काशुमा रागी शकाम तेतु

वसिष्ठ-[वसु+ईष्टन्] परम समृद्धिवाच्य
नामोवाक्य-‘ तर्कशास्त्रम् ’

वाचारभण-श्यामाल्पन-श्याली वाणी
मा ज रहेलो, ‘वस्तुशून्य
मिन्न

वाह -घोडो, रथ इ.

मिचचधिरे [वि+चक्ष] व्याख्यान करतु

मिचिन्ति-सशय

मिच्छादयन्ति-‘विद्वान्प्रयन्ति -भगादे छे,
नसादे छे

मिच्छेत्स्यते [वि+च्छद्]

मिजही-[वि+जा] विजानत जाणनार

मिजिन्ये [वि+जि जीततु]

मिज्जुप्सते-[गुप्] वटाळे छे

वितत-पथगण्यो, विस्तार्ण

मिदाचमार [मिट जाणतु]

मिदाम [मिद् उ पु. ण. २]

मिगुत-मिगळी

मिद्राच जाणनारो

मिधरण-पकडी-अटसार्थी-टसार्थी

गम्नार

मिधृत-बरोबर पक्कटाण्य. मर्यादित

मिधिम-अर्पण करीण

मिधरीत-डलतु

मिध्व्यापि मिध्वैति-वात्रो पने छे

मिधु-व्यापक

मिधुषध-[वि+धृष]

मिद्व-समागुण गमित, निर्मेद

मिध्वोन्मीष-[वि+धृष]

मिध्विदिति-वाण्याने इत्ये छे

मिध्विनि-[वि+धृष] लुट पाठे छे

‘मिध्वे’ करे छे

मिध्वणुते प्रकाशयति-यतावे छे, प्रफट
करे छे

मिधुत-खुल्लु [चारो वर्णोने माटे]

मिधेरु-बुदापणुं, धैदिष्टप

मिधुदसत्व-शुद्ध बुद्धिवाच्य

मिध्वानि-सर्वाणि

मिध्वी-‘मिध्वी-मिध्वफले’ [वि-मिध्वि]

मिध्व-छोटी देवु

मिध्वुलिग-तणगो

मिहाय-[वि+हा] मजीने

वीतमन्तु-शोध शमी गण्यो

वीयाय-[वि+ई] ‘विगत’ रहेंडे

वृक-वद

वृकते-नाश पामे छे [वृक्]

वृणीष्व-[वृ] स्वीकार

वृत्त-वर्तन, आचार

वेदयन्ते-ज्ञापे छे

वेदस-धन

वेदान्त वेद-व्याकरण

वेदानुचन-वेदनु अध्ययन

वेदान्त-वेदनु रहस्य [अन्त = रहस्य]

वेदव्य-वेध करवो

वेधानर-अग्नि

व्यजानत-[वि+जा]

व्यसाभिष्टा-३ [वि+सा]

व्यदधात-[वि+धा] ग्यु छे, यनायु छे

व्यभजत-[वि+भृ] शोशी यळतु

व्यरन्ध्रेत्सी-[वि+अव+छिद्]

व्याचक्षण-वि+धा+चक्ष दानन्]

व्याख्यान करतो

व्यदिने-[वि+धृ] याद करता हता

व्योमर-[मत्तमी] आकाशमा

शीहि-चोगा
 शकट-गाढु
 शकु-[१] सांकळ, अथवा एवु कोर्द
 पण वधन. [२] डोट्ट
 शमान्वित-शाति सपत्त
 शयिता-उपरो
 शर-बाण
 शरद्-वर्ष
 शशाक-[शक्]
 शाधि-[शाश्]
 शान्तभवत्स-स्वस्य वित्तयाळो
 शाश्वती-अनादि-अनत
 शिशा-शर्णाघारणनु शास्त्र, वेदनु अग
 गिरोजत-[व्रताना शिर-] ब्रह्मचर्य
 शुन-तेजस्वी
 शुश्रुम-[शु]
 शेते-[शी सुतु]
 शनामान-राई करता पण शीणु एवु
 एफ अनाज
 श्रद्धत्त्व-श्रद्धा शरत
 श्रद्धादेय-श्रद्धापूर्वमे देनार
 श्रुत-साभळ्यु
 श्रेयस्-कल्याण
 श्रोनिय-श्रुति-वेद-सपन्न
 श्रापद-ज्ञानवर
 शोभाव-काले जेनो 'अभाव' छे एवो
 अथवा काल सुधी ज जे.
 नो 'भाव' छे एवो. 'अ-
 श्रय, दिनमगुर
 श्वत्तर-वर्ष
 श्विद-ज्ञान, शास्त्रविधि
 श्वत-एवडु शयल

सनाश-पासे
 सजिदेव-सम्मुखनेतु समुत्पाटयेत्
 सजिहान-[रिछानु] छोटवो
 सत्-[१] जीवु [२] साफ
 सत्व-[१] सत्वगुण [२] बुद्धि
 सत्यप्रति-सत्याग्रही
 सदश्व-सरो घोडो
 सद्रुण-व्यापेड
 सधयति-[स+धा] जोडवु
 सनिहित-[१] छुपु [२] पासेनु
 सपत्न-शत्रु
 समम-जैवु, सुधी
 समर्पित-वेसाडेड
 समवहार-'समाह्वय' भेगु करिनि
 समस्त-सभी द्रवियो आथमी गरं छे
 [अस्त] एवी अवस्थावाळो
 [छुत]
 समा-वर्ष
 समावर्तयति-[अध्ययन पुरु थया पछी]
 समावर्तन [विदायगिरी] करे छे
 समाहित-समाधानयुक्त
 समित्पाणि-हाथमा 'समिप्' रेइने
 आवेले [गुरु सेवा तत्परतानु
 चिन्ह]
 समुदीयति-[स+उव्+र्त्प] उपर तरी
 आवे छे
 समुदीते-[स+वद, द्वि व.]
 समुदिरे-[स+वद व. व]
 सपरीत्य-सपूर्ण परीषण करीने [स+
 परि+ट]
 सपादयाचकार-निश्चय उपर आव्यो
 सप्रसन्न-सपूर्ण आनंदमय

तत्रायन्—[नु वहेद्यु] नीकब्धा
 समानि—विचारा
 मय्यक्—चोकस, इन मय
 मयुरन्—मान्नावाळा
 रूप—ए न रूपनु
 मरिम ची
 मवग—यथ गण व्याप
 मय—राह
 मय—पूता
 मय—धाम
 मह्यग—हवागे
 माधिष्ठ—मातुतमन्व उत्तम पारणाम
 साध्य—म्वगानवासी प्राणीनाम
 मायराय—[म+पर+आय] मयराय
 पालाक अथवा आमापरा सरधानु
 मयमि गापी मकनाम
 सिनीत (मि डि न भाषे)
 मयन मय मय वय
 मयग(मयन)मयल माग (पथि
 तुनीया)
 मयनम—(पु)गानु नथसा अनु
 तुन मनवाळा
 मयनय मह्यगार्थी समवाय वय
 यतुता—मय अय मिय पाली
 मय माला
 मय पुत्र
 मय (१)मय म ( )मयान
 द(२)म
 मय—(मय मय)मय मया भाग
 मयक अथवा मयमय
 मयक मय

मय—यारलो
 मयनायलु—मयगजेना
 मय्य—(मय्य)मय-यारला जेणे
 अय्य मय उदत
 मयन—चोर
 मयन—अयत मय
 मयानु—मय व मयाने अथवा
 मयनु मय
 मय्य—यहेद्यु
 मयत—(नु यहेद्यु)
 मय—अनु नाम मयरे मय ले एना
 मयधीर—पात न पोताने मुदिमान
 माननार
 मय्य—मयगे मेळगी आये एनु
 मयानि—मय कयान
 मयाना—मयनु मयपयन अथवा
 अय्य मयरेनु मय
 मयिन् मयकु मयिन् मयिन् मयिन्
 मय घोषा
 मय (मय मय)
 मयाना—मय मयाना मयाना मयाना
 मय मय मय
 मयानि—मय मय मय
 मयान्य—मयानु मयाना मय
 मयान—मयान मय
 मयान—मयान मयान मयान मयान मयान
 मयान
 मयाना—(१) मयाना मयाना मयाना
 मयान (२) मयाना मयाना
 मयाना मयाना